

KLASİK İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ‘ERZURUM’*

Doç. Dr. M. Hanefi PALABIYIK*

Özet

Bu makale, bazı Ortaçağ İslam coğrafyacıları ile Müslim ve gayr-i Müslim batılı bazı seyyahların Erzurum hakkında vermiş oldukları bilgileri içermektedir. Bu bilgiler ışığında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Klasik İslam coğrafyacıları ile seyyahların, Erzurum hakkında verdikleri malumat, genellikle birbirlerine yakındır ve diğer yandan yabancı diplomat ve seyyahların verdikleri malumatla da yaklaşık olarak onlarla örtüşmektedir.

1. Müslüman coğrafyacılar Erzurum için, ‘Kâlîkalâ’ ve ‘Erzen-i Rum/Erzenu’r-Rum’dan başka isim kullanmamaktadırlar. Doğru imla da bunlardır.

2. Kâlîkalâ’nın Ermenistan veya Rum bölgesinde olduğuna dair ifadeler, Kâlîkalâ’nın bu beldelerin tam sınırında bulunduğunu, coğrafi veya yönetim bakımından bazen Ermenistan bazen de Bizans’a tâbî kabul edildiğini göstermektedir.

3. Bir sınır ve geçit bölgesi olarak Kâlîkalâ, birçok müellife göre Müslümanlar için ‘suğur’dur, cihad bölgesidir. Ve Kâlîkalâ’daki mevcut kalede, tüccarlar kadar savaşçılar da vardır.

4. Erzurum, bol sulu, yeşil, yaşama standardı son derece normal ve elverişli olmakla birlikte, oldukça soğuk hatta dünyanın en soğuk yerlerinden biridir. Şehirde ticarî bir canlılık vardır.

5. Şehrin Kâlîkalâ olarak adlandırılmasının sebebini, Ermenice ‘Karnoi-Kal(gh)ak’ın veya Yunanca Qalonigala’nın Arapçalaştırılmış hâli olduğunu düşünmek daha makbul görünmektedir. Ayrıca, Kâlîkalâ’da sanatkârane dokunan yaygı (halı)ların çok meşhur olmasından dolayı bütün İslam ülkelerine gönderilmesinin, bu şehre nisbetle ‘halı’ya, ‘kali’ adı verilmesini doğurmuş olması daha makuldür.

6. Halkın arasında Fırat ve Ress/Aras nehirleriyle alakalı bazı inançlar vardır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Kalikala, Ermenistan, Coğrafya, Seyahatname, Halı

---

* Bu makale “Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006 - Erzurum)”na sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. (hanefim@atauni.edu.tr, hanefim@yahoo.com)

‘Erzurum’ in According to Classical Muslim Geographers

Abstract

This paper includes the information what some classic Muslim geographers and a few non-Muslim tell us about Erzurum. In the light of this information, we get the following results:

1. The information given by classical Islamic geographers and travelers about Erzurum are almost the same and on the other hand the information given by foreign diplomats and travelers are also coherent with Muslim geographers’.

2. Muslim geographers say no name is used for Erzurum except for ‘Kâlîkalâ’ and ‘Erzen-i Rum/Erzenu’r-Rum’.

3. The remarks that Kalikala is situated in the region of Armenia or Byzantine show that the city is located just near the borders of these country or it’s regarded to be bound to Armenia or Byzantine geographically and administratively

4. As a border and passageway Kalikala is a jehad region (Sugur) for Muslims according to many writers. And there are warriors as well as merchants in the citadel in Kalikala, The ways of Erzurum show many great advantages for mercantile and travel.

5. Although Erzurum is a excellent and suitable for life standard, it is one of the coldest city in the world

6. Carpets of good qualities are weaved in this region. It seems to be hard to think that the originality of word ‘Kalikala’ derives from the word ‘kali’ which means ‘carpet’. It’s more logical that the name of ‘Kalikala’ derives from ‘Karnoi-Kal(gh)ak’ in Armenian or ‘Qalonigala’ in Greek, which that usage is the arabized form. Moreover, because of sending this carpet to all the Islamic states, the carpet maybe named ‘kali’. In this context, the names seen in books in form of ‘Kâlî’ as connected to a name are the names of persons of Erzurum.

7. That the people tell about some myths and superstitions is common. In this region also present some myths and superstitions about Firat and Ress rivers.

Key words: Erzurum, Kalikala, Armenia, geography, travel book, carpet.

Giriş

Bu makale, bazı Ortaçağ klasik İslam coğrafyacıları ile Müslim ve gayr-i Müslim batılı bazı seyyahların Erzurum hakkında vermiş oldukları bilgileri içermektedir. Burada, taramış olduğum coğrafi eserlerde Kâlîkalâ/Erzurum

hakkında verilmiş olan bilgileri araştırmacılara sunmaya çalışacağım. Bu bilgilerin tek başlarına çok fazla bir değeri olmadığını, diğer eserlerle yani tarih, tabakât, Şehir/bölge tarihleri vb. eserlerde sunulan bilgilerle birlikte ele alınmasının Őart olduğunu vurgulamak istiyorum. Bu durumda mezkûr bilgiler, Erzurum tarihi çalışanlar için son derece önemlidir. Vereceğim bilgilerin çoğunluğu, doğrudan doğruya aşağıda isimlerini zikredeceğim eserlerden alınmıştır.¹

Konuyu araştırmak için bakıp taradığım gerek Arapça ve gerekse Farsça olan klasik coğrafi eserlerin sayısı, bu çalışmada kullandıklarımdan çok daha fazladır. Çünkü incelediğim bu eserlerin bir kısmı, doğrudan bazı bölgelere mahsus olarak yazılmış olup, Anadolu ve doğu Anadolu hakkında hiçbir bilgiye yer vermemektedir. Diğer bir kısmı ise, seyyahın gezip görerek kaleme aldığı hatıralarının, doğrudan veya dolaylı olarak Erzurum'a ait bilgiler içermemekte oluşudur. Ancak yine de elde edemediklerimin ve gözümden kaçanların bulunabileceğini de kabul etmek durumundayım.

Aşağıdaki bilgilerin bir kısmı, Erzurum hakkında yazılan Türkçe eserlerde yer almaktadır. Ancak bunların çoğu, daha sonraları kaleme alınan eserlerden veya ikinci el araştırmalardan derlenen bilgilerdir. Bu çalışmanın orijinal yanı ise, coğrafi eserlerden doğrudan sunulan bilgiler ile neredeyse tüm coğrafya eserlerinin taranmış olarak bir araya getirilmesidir. Çalışmamda bu bilgilerin fazla tartışılabildiğini söyleyemeyeceğim, çünkü yukarıda ifade ettiğim gibi, diğer klasik eserlerle mukayeseli olarak işlenmesi gerekmektedir ki, bu konu da çalışmamın kapsamında değildir.

Malûm olduğu üzere İslam Coğrafyacılığı, II/VIII. yüzyılda Abbasi Devleti'nin kurulmasından sonra Yunan, İnan ve Hint astronomi ve coğrafya çalışmalarının İslam dünyası tarafından tanınmasıyla (153/770 sonrası) bir ilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Tercümelerin devam ettirilmesiyle gelişen coğrafyacılık, astronomi, kozmografya, matematikî coğrafya, tasvirî coğrafya gibi coğrfyanın değişik dallarıyla ilgili hususlar, çeşitli konular içinde ve seyahatnamelerde, ilk baştan itibaren dağınık Şekilde bulunmaktadır. O dönem yazılan coğrafi eserlere, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Kitâbu'l Buldân*, *Kitâbu'l-Bilâd*, *Suveru'l-Ekâlim* gibi değişik adlar verilmiştir.

İslam coğrafyacılığı zamanla o kadar ilerlemiştir ki, çeşitli bölgelerde coğrafi ekol olarak adlandırılabilcek tarzlar belirmiş ve *filozof*, *matematikçi*, *astronom*, *tarihçi*, ve *seyyahlardan* da coğrafyaya katkıda bulunanlar olmuştur.

---

¹ Bu eserlerin neredeyse tümü kütüphanemde mevcut olup, görerek kullandığım bu eserlerin sunduğu bilgilerin tercümeleleri de, bana aittir.

el-Kindî (252/866), Sabit b. Kurre (v. 288/901), İhvân-ı Safâ (287/900 sonrası), el-Hucendî (v. 390/1000), es-Sadeî (v. 399/1009), İbn Sînâ (v. 428/1037), el-Bîrûnî (v. 453/1061), Ömer Hayyam (v. 526/1131) gibi **bilim adamı ve filozoflar** yanında, İbn Fakîh el-Hemedânî (290/903'de yazdı), Yâkûbî (v. 292/905), İbn Hurdâzbih (v. 300/912), İbn Rûsteh (300/912'de yazdı), Kudâme b. Ca'fer (v. 328/939), Mesûdî (v. 345/956), İbn Havkal (367/977'de yazdı), el-İstahrî (v. IV/X. yy'ın ikinci yarısı), Makdisî (v. IV/X. yy'ın sonu), el-Bekrî (v. 487/1094), İdrîsî (v. 560/1165), Ebu'l-Fidâ (721/1321'de yazdı), Hamdullâh-ı Müstevfî (740/1339'da yazdı), Hamdullâh-ı Kazvînî (784/1382) gibi meşhur **tarihçi ve coğrafyacılar** ve yazarı meçhul Hudûdu'l-Âlem (372/982'de yazıldı) ve Muçmelu't-Tevârîh ve'l-Kısas (520/1126'da yazıldı) gibi eserler ilk olarak hatıra gelen meşhur isimlerdir. Bunların yanında **seyyah ve diplomatlardan** da birçok isim saymak mümkündür: İbn Fadlan (v. 310/922), Ebû Dulef (v. 391/1000?), Nâsır-ı Hüsrev (v. 481/1088), İbn Cubeyr (v. 614/1217), İbn Batuta (v. 779/1377), Evliya Çelebi (v. 1093/1682) vb.

Ayrıca '**bölge ve şehir tarihleri**' de birer coğrafi eser niteliğindedir. el-Ezrakî (v. 244/858), Belâzûrî (v. 279/892), Narşahî (v. 348/959), Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071), İbn Asâkîr (v. 571/1176) ve Makrizî (v. 846/1442) bunlara örnektir. Ayrıca '**etnoloji ve iktisadî coğrafya**' eserleri, '**ziyârat ve fezâil**' kitapları, en meşhurunu Yâkut el-Hamevî'nin (v. 626/1229) eserinin oluşturduğu '**coğrafya sözlükleri**', yine meşhur Uluğ Bey (v. 853/1449), Nasîruddin et-Tûsî (v. 673/1274) ve daha başkalarının örnekleri sunulan '**astronomik coğrafya**' eserleri, '**coğrafya ansiklopedileri**' ve '**kozmografya**' eserleri yazılmıştır. Yine Reşîduddîn Fazlullâh (v. 718/1318), İbn Haldûn (v. 809/1406), Hâfız Ebrû (v. 834/1430) ve İbn İyâs (v. 931/1524) gibi birçok **tarihçi** de coğrafi eserler kaleme alırken, Piri Reis (v. 962/1554), Seydi Ali Reis (v. 970/1562) gibi **denizciler** de coğrafi eserler yazmışlardır.²

Öncelikle şunu kabul etmelidir ki, coğrafyacı ve seyyahlar, eserlerini, genellikle gezdikleri esnada değil, aldıkları notları daha sonra derlemek suretiyle

² Geniş bilgi için bkz. S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" maddesi, **DİA**, VIII,50-62; J. H. Kramers, "Coğrafya" maddesi, **İA**, III,203-206; Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2002; Nefis Ahmed, "Coğrafya" kısmı, **İslam Düşüncesi Tarihi I-IV**, Ed.: M. M. Şerif, çev. ed.: M. Armağan, İnsan Yay, İstanbul, 1991, IV,35-66; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s. 95-96; Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya, "Giriş: İslam Coğrafya Literatürünün Teşekkülü ve Tercümesi Yapılan Eserler", **Y. Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, haz.: Mehmet Şeker vd., Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s. 21-53

yazmaktadırlar. Bu yazım işlemi bir bakıma ‘kurgu’ ve ‘gerçek bir tasnif’ olarak karşımıza çıkmaktadır. Müelliflerin, hakkında malumat verdikleri tüm yerleri bizzat gördüklerini söylemek asla mümkün değildir. Bazen kendilerinin müşahedeleri, bazen bizzat gidip gelen seyyahların veya görevlilerin anlattıkları ve bazen de üçüncü şahısların, daha evvelden gidip gelenlerin anlattıklarını anlatması söz konusudur, müellifler bunların hepsine yer vermektedirler. Şurası daha da kesindir ki, birçok müellif, bir yeri anlatırken oranın çok eski tarihini, şehrin nasıl kurulduğunu, o güne kadar geçirdiği aşamaları vb. bilgileri zaten ikinci veya üçüncü elden derlemektedir. Bu derleme işi de, ya gittiği yerlerdeki şahısların anlattıklarıyla veyahut da bir takım eserlerin ihtiva ettiği bilgilerin aktarılmasıyla oluşmaktadır. Böyle bir çalışmanın ne derece ‘mutlak’ güven vereceği, zaten çok rahat bir şekilde tartışma konusu yapılabilecektir.

Diğer önemli bir nokta da, bu müelliflerin bir kısmının, eserlerini, ülkeleri sadece gezip görmek isteyenlere ve posta memurlarına rehberlik ve kılavuzluk etmek için kaleme aldıkları gerçeğidir. Bu yüzden birçok detaylar ihmal edilmiş, bazen de sadece ilgi çeken inanç ve olaylara yer verilmiştir. Bu bakış açısı, verilen bilgilerin benzerlik ve farklılıklarında da göze çarpmaktadır.

Çok gezmenin kendilerine kazandırdığı hayal ve düşünce gücünü yazılarına yansıtan bu insanlar, bir şehir veya bölgeyi ele alırken o bölgenin içinde bulunduğu enlem ve boylamı, önemli merkezlere olan mesafelerini, yolları, topografik, demografik, iklim, sosyal, iktisadî şartları vb. açılardan özelliklerini anlatmaktadırlar. Fakat bunlar ve daha geniş malumat, her şehir için değil, bilhassa önemli gördükleri merkezler hakkında yapılmıştır. Bunun gibi maalesef Erzurum da, söz konusu eserlerde bu yetersizliklerden nasiplenen bir şehir olarak³ karşımızda durmaktadır.

Aşağıda göreceğimiz gibi, Kâlîkalâ/Erzurum hakkında coğrafya kitaplarında bulunan malumat, bilhassa Fırat nehri hakkında olmak üzere, bazen de Ress/Aras nehri hakkında verilen bilgiler arasında sunulmaktadır. Erzurum’dan bahseden diğer bir kısım bilgi, öncelikle, İrmîniye/Ermîniye bölgesi hakkında verilen malumat arasında, az bir kısmı ise, Bizans/Rum bölgesi doğu sınırları hakkında verilmekte; bazen doğrudan Kâlîkalâ başlığıyla, bazen de farklı yazılımları olmak üzere ‘Erzenu’r-Rum’ hakkında verilen bilgiler arasında yer almaktadır. Şimdi bu tasnife göre sınıflandırdığım her başlığın içerdiği bilgileri, müelliflerin ölüm

---

³ Bkz., Guy Le Strange, **Coğrafyâ-yı Târihî-yi Serzemînâ-yi Hilâfet-i Şarkî**, Farsça’ya çeviren: Muhammed İrfan, 3. baskı, Tahran, 1388, s. 125-126; Mükrimin H. Yınanç, “Erzurum” maddesi, **İA**, IV,347

tarihlerini dikkate alarak sıralamak ve daha sonra değerlendirme yapmak istiyorum.⁴

1. Fırat Nehri

İbn Fakih Kûfe'den bahsederken orada Fırat nehrinin de bulunduğunu ifade eder. Fırat nehri hakkındaki, Erzurum'la herhangi bir şekilde ilgisi olmayan hadîsleri, rivayetleri ve bazı söylentileri anlattıktan sonra şunları söyler:

“Fırat'ın kaynağı Kâlîkalâ'dadır. Fırat bu dağları dolandır. Rum toprağına (ارض الروم) varır ve Kemah'a gider, Malatya'ya, oradan da Cebeltâ'ya ve kıyılarına giderek Sumeysat'a ulaşır. Buradan gemiler taşınır, ona Sence, Keysûm ve Deysân nehri gibi küçük nehirler dökülür....”⁵

İbn Hurdazbih: “Fırat Kâlîkalâ'dan çıkar, Rum toprağından (ارض الروم) geçer, birçok gözeyle büyür, Şimşât'ın nehri olan Ernâs ona karışır, Kemah'a doğru akar, Malatya'nın iki mil mesafesinden geçerek, Cebeltâ'ya gelir ve Sumeysat'a ulaşır....”⁶

Mes'ûdî: “Habeşî denizine dökülen en büyük ve en meşhur nehirlerden biri Fırat'tır. Kaynağı, Kâlîkalâ (قاليفلا) bölgesinde, 6. iklimdedir. Kâlîkalâ nahiyesi, buradaki İfredhamş (إفردحمش) denen bir dağın arkasında Ermîniye suğurundandır. Nehir, Rum beldelerini geçer ve Malatya yakınına, Sumeysat, Bolis, Rakka, Rahbe ve Enbar'a uğrar....”⁷

“Fırat nehri, Ermîniye sınırındaki Kâlîkalâ'ya yaklaşık bir günlük mesafedeki İfredhas (إفردحس) denilen bir dağdan çıkar. Rum beldesinden Malatya'ya kadar olan akış uzunluğu yüz fersahtır. Hıristiyan ülkelerinde esir düşen bazı Müslüman kardeşlerimiz, Fırat'ın, Rum topraklarının orta kesimine ulaştığında, ona birçok suyun karıştığını; Mâzermûn gölünün ilerisinden doğan nehrin de bu suların biri olduğunu bildirdiler. Rum diyarında ondan daha büyük bir göl yoktur. Eni ve boyuna bir ay veya daha fazla yoldur. Üzerinde gemiler yüzmektedir....”⁸

⁴ Okunmasında tereddüt ettiğim isimlerin orijinallerini de, parantez içerisinde verdim.

⁵ İbn Fakih, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemezânî, **Muhtasarı Kitâbi'l-Buldân**, tahkik: M. J. De Goeje, Brill, Leyden, 1885, s. 175

⁶ İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. 'Abdullah, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, tahkik: M. J. De Goeje, Brill, 1889, s. 174. (Ayrıca bkz., Yörükân, 382)

⁷ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen 'Ali b. el-Huseyn b. 'Ali, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, tah.: A. İsmail es-Sâvî, Kahire, 1357/1938, s. 47

⁸ Mes'ûdî, **Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdini'l-Cevher I-IV**, nşr.: Yusuf Es'ad Dâğir, 2. baskı, Kum, 1404/1984, I,118

Makdîsî: “Fırat’ın kaynağı Rum toprağında (ارض الروم) bir dağdadır. Orada İbrîk Sahr (ابريق صخر = İbrîk Kayası, İbrîk Dağı) denen bir yerden çıkar. el-Cezire’ye ve Rakka’ya uğrar, Kûfe’ye ulaşır....”⁹

Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kısas: “Fırat, Berbak (بريق) (veya İbrîk = ابريق) denen bir yerden çıkar. Rum beldesiyle (بلاد روم) Kâlîkalâ arasındadır. Kufe tarafına gider, Şam’a da uğrar....”¹⁰

Yâkût: Fırat’ın kaynağı Ermîniye’den veya Hilât yakınındaki Kâlîkalâ’dandır. Bu dağı dolandır ve Rum toprağına girerek Kemah’a gider, oradan Malatya’ya sonra Sumeysat’a gider. Ona birçok küçük nehir karışır....”¹¹

Ebûl Fidâ: “Fırat nehri Erzenu’r-Rum şehrinin kuzeyinden başlar. Bu şehrin doğusu ve Erzen, Rum ülkesinin doğu cihetinin son sınırındadır.”¹²

Hamdullâh-ı Müstevfî: “Bu nehir çok ünlüdür ve İranlılar ‘Fâlâd’ (فالاد) adını verirler. ‘Fırat’ diye adlandırılmasının sebebi, suyun mükemmel ve yararlı olmasındandır. Suyu berrak, tatlı ve yararlı olan her ırmak, ‘Fırat’ diye adlandırılır. [Kur’ân’da da böyle geçer: “Bir nehir tatlı ve berrak, içimi hoş; diğeri ise tuzlu ve acıdır.” (35/12)] Bu nehir, İran’ın batı sınırını kuzeyden güneye doğru boydan boya geçer. Onun çıktığı yer, Ermîniye, Kâlîkalâ ve Erzenu’r-Rum dağlarındadır. Onun kaynağında, 250 arşın çapında büyük bir göl vardır. Bu suyun akış gücü o kadar kuvvetlidir ki, bir at onun sığ yerinden zorlukla geçebilir. Daha aşağıda birçok kaynak ve nehirler ona karışır ve o muazzam bir nehre dönüşür. O, Rum eyaletini kat eder ve Azerbaycan’ı bir fersah (4.8 km.) mesafeden geçer. Rum eyaletini de Malatya civarında geçerek Suriye sınırındaki Sumeysat’a gelir. ...”¹³

Kazvînî: “Fırat, Ermîniye’den çıkar, sonra Kâlîkalâ’da bu dağı dolaşarak Rum toprağına girer. Malatya’ya, oradan Sumeysat’a sonra Necm Kal’asına ve Rakka’ya, daha sonra da Gâne’ye ve Heyt’e uğrar. Nehirler Sevâd arazisini sular,

⁹ el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, **Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh I-IV**, nşr.: C. Huart, Paris, 1903, IV,58

¹⁰ **Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kısas**, Tashîh: el-Meliku's-Şu'arâ Behâr, himmet: Muhammed Ramazan, Tehrân, 1318/1900, s. 476

¹¹ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh b. Abdillâh, **Kitâbu Mu'cemi'l-Buldân I-VI**, Mektebetu'l-Esedî, Tahran 1965 (neşr.: F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866), III,860

¹² Ebû'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâ'îl b. Nuruddîn Ali b. Cemâludîn Mahmûd b. Muhammed b. Umer, **Takvîmu'l-Buldân**, tahkîk: M. Reinaud-M. Le Bon Mac Guckin de Slane, Paris, 1840, s. 51

¹³ Hamd-Allâh Mustawfî of Kazvîn, **The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb**, İngilizce'ye çeviren: G. Le Strange, London, 1919, s. 202

fazlası Dicle'ye dökülür. Bir kısmı Vâsıt'ın üzerinde bir kısmı da Vâsıt'la Basra arasındadır. Fırat'la Dicle büyük bir nehir olur, Fâris denizine dökülür.”¹⁴

Coğrafya çalışmalarıyla tanınan batılı müsteşrik Guy Le Strange: “Fırat ve Kara Su (قره سو), Erz-i Rum (ارز روم)’un kuzeyindeki Kâlîkalâ eyaletindeki bir dağdan çıkar. Bu mühim şehri Araplar, Erzenu’r-Rum (ارزن الروم), Ermeniler Karin (كرن), Yunanlılar Theodosiopolis diye adlandırırlar. Müslüman şehir, Kâlîkalâ bölgesi ve bu bölgenin merkezidir. Eski Arap coğrafyacılarının Kâlîkalâ kelimesinin aslı hakkında verdikleri malumat doğru değildir. Fakat hepsi ittifaklıdır ki, batı Fırat, Aras ve Arasnas’ın kolları buradan çıkar.”¹⁵

İnsanlık ve medeniyetler için son derece önem arz eden nehirler, coğrafya kitaplarının da ana konularından birisini oluşturmaktadırlar. Ortadoğulu olan İslam coğrafyacıları, ve olayları hilafetin merkezi Bağdad eksenli alan tüm ortaçağ müellifleri, Fırat nehrini tanımaktadır. Bu yüzden hilafet merkezi ve Ortadoğu coğrafyası için son derece önemli olan Fırat nehri, coğrafyacıların anlatıları içinde yerini almıştır. Görüldüğü gibi bu anlatılar içinde Erzurum’la ilgili malumat, sadece nehrin kaynağı hakkında verilen bilgilerden ibarettir. Ve coğrafyacılar Fırat’ın kaynağının Kâlîkalâ/Erzurum olduğu hususunda ittifaklıdır.

Benzer anlatımlar, aynı şekilde ve aynı gaye ile kitaplarda yer alan Aras nehri hakkındaki ifadelerde de görülmektedir.

2. Ress/Aras Nehri

İbn Fakîh: “Azerbaycan sınırı, İrmîniye’de Ress ve Kürr nehrine kadardır. Ress nehrinin çıktığı yer Kâlîkalâ’dır. Oradan Errân’a uğrar, Errân nehriyle birlikte Versân’a ve oradan da Mecma’‘a gelir. Ress nehri Kürr nehri ile birleşir ve aralarında Beylekân şehri kalmak üzere ikisi birden akarak Curcân denizine dökülür. Ress acayip bir nehirdir. Burada her türlü balık bulunur ve bilhassa, ‘Şûrmâhî’ balığı çıkar. Bu balık Ress nehrinden başka yerde bulunmaz. Büyük balık cinslerinin diğer çeşitleri ve uzak denizleri kat eden küçük balık grupları gibi, ‘Şûrmâhî’ de her sene zamanı gelince geri gelir. Berikiler de belli vakitlerde gelirler.”¹⁶

¹⁴ Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrût, ty., s. 421

¹⁵ Guy Le Strange, s. 125

¹⁶ İbn Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi’l-Buldân*, s. 296; *Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân Bahş-i Merbût be İrân*, Farsça’ya çeviren: H. Mes’ûd, Tahran, 1349, s. 139 (Ayrıca bkz., Yörükân, 252)

İbn Hurdazbih: “İrmîniye’nin bir nehri olan Ress nehri, Kâlîkalâ’dan çıkar, Errân’a uğrar, Errân nehrini alarak Versân’a uğrar. Allah’ın ‘Mecma‘u’l-Bahreyn’ (55/19) diye bahsettiği Mecma‘’a varır. Kürr nehri ile Ress nehri arasındaki Beylekân şehrinde birleşerek Curcân denizine dökülür.”¹⁷

İbn Rüsteh: “İrmîniye ülkesinin nehri olan Ress nehri, Kâlîkalâ’dan çıkar. Ades bölgesinden Rustak’a ve çarşısına uğrar. Sonra Debîl ve Medâyin’den geçer. Burada Ress nehrine İrmîniye ve Medâyin dağlarından bir takım nehirler karışır. Sonra bu nehir Versân’dan Berzenc şehrine geçer. Berzenc’i geçtikten sonra Kürr nehriyle birleşir ve Taberistan denizine dökülür. Ress nehri Kâlîkalâ’dan çıkıp Errân’dan geçerken de Errân nehriyle birleşir, sonra Versân’dan ve Muctema‘’dan geçerek Kürr nehriyle birleşir. Beylekân şehri bu iki nehir arasındadır. Bu iki nehir Curcân denizine dökülürler.”¹⁸

Yâkût: “Ress’in kaynağı Kâlîkalâ’dır. Errân’a, oradan Versân’a ve Mecma‘’a uğrar, bu ve Kürr nehri burada birleşir. İkisi arasında Beylekân şehri vardır. Kürr ve Ress birlikte Curcân denizine akarlar.”¹⁹

Ebû’l-Fidâ: “Ress nehri Kâlîkalâ dağlarından çıkar, sonra Debîl’e ve Versân’a uğrar, daha sonra Hazar denizi yakınında Kürr nehriyle birleşerek tek nehir olur ve denize dökülür. Ress nehrinin ötesinde 370 harap şehrin varlığından bahsedilir. Allah onlardan Kur’ân’da ‘Ashâbu’r-Ress’ olarak (25/38, 50/12) bahseder.”²⁰

Hamdullâh-ı Müstevfi: “Aras nehri (Araxes), güneyden kuzeye akar ve Kâlîkalâ ve Erzenu’r-Rum dağından çıkar, İrmîniye, Azerbaycan ve Errân eyaletlerini geçer ve daha sonra Kürr nehri ve Kara Su ona karışır ve son olarak da Guştâsfî şehrinde Kafkaslar’a akar. Onun mesafesi 150 fersahtır ve kıyıları buyunca uzanan şehirlerde de bol tarım yapılır. Kazvîni²¹ şöyle der: “Her kim bu nehri sadece vücudunun yarısının daha aşağısı ıslanacak şekilde geçerse, bu kişi daha sonra doğum sancısı çeken bir kadının arkasında ayakta dursa, o kadının doğumu kolay olur. Ve diğer bazı kitaplarda anlatılır ki, Gine Kurdu hastalığından sancı çeken biri, bu nehri direk geçse, daha ayakları suya değer değmez, Allah’ın izni ile hastalık onu terk eder.”²²

Kâlîkalâ dağlarından bahseden iki rivayet ise şöyledir:

¹⁷ İbn Hurdazbih, s. 174-175. (Ayrıca bkz., Yörükan, 382)

¹⁸ İbn Rüsteh, **el-A’lâku’n-Nefise**, s. 89. (Ayrıca bkz., Yörükan, 282)

¹⁹ Yâkût, II,779

²⁰ Ebû’l-Fidâ, s. 59-60

²¹ Bkz.: Kazvîni, s. 285

²² Hamdullâh-ı Müstevfi-i Kazvîni, İngilizce çeviri, s. 205

İbn Fakîh: “Mesisa Dağı: Medine ile Mekke arasındaki Arş Dağı, Şam’a kadar, hatta Humus’dan Lübnan’a kadar uzanır. Antakya ve Mesisa Dağlarına bitişir ki, o dağlara ‘Lukâm’ derler. Sonra Malatya, Şimşât ve Kâlîkalâ dağlarına hatta Hazar’a kadar ulaşır.”²³

İbn Hurdazbih: “Mesisa Dağı, ona ‘el-Lukâm Dağı’ da derler, Malatya, Şimşât ve Kâlîkalâ ile bitişen bu dağ Hazar’a kadar uzanır. Orada el-Bâb ve el-Ebvâb’ vardır. Buraya ‘Kabak’ derler.”²⁴

Buradaki anlatılar da Fırat nehrindekiler gibi, Ress/Aras nehrinin kaynağı ile ilgilidir. Ress nehrinden bahsederken onun kaynağından haberdar olmak önemlidir ve işte o kaynak da, yazarların ittifakıyla Kâlîkalâ veya Kâlîkalâ’nın dağlarıdır. Ayrıca burada yine büyük bir nehir olan ve Ress’le birleşen Kürr nehri de unutulmamalıdır.

3. İrmîniye/Ermîniye

İbn Fakîh: “4. İrmîniye’ye gelince, burada, Hisn-ı Ziyâd ile buranın arasında Rasulullâh (sas)’ın arkadaşı Sülemlî Safvân b. Mu’attıl’ın kabri vardır. Kabir üzerinde mahiyeti bilinmeyen bir ağaç bulunmaktadır. Meyvesi bademe benzer, lezzeti baldan daha tatlıdır. Buranın şehirleri Şimşâd, Hilât, Kâlîkalâ, Erciş ve Bâcuneys’dir. Errân eyaleti ile Sîscân eyaleti Hazar ülkesindedir.”²⁵

İbn Hurdazbih: “Kâlîkalâ 4. Ermîniye bölgesindedir.”²⁶

Kudâme b. Ca’fer: “İrmîniye: İrmîniye’nin eyaletleri Curzân, Debîl, Berzend, Sirâc-tayr, Bâcuneys, Erciş, Hilâd, Siscân, Errân, Kâlîkalâ beldesi, Buzfucân ve onun kasabası Neşevâ. Buranın geliri ortalama dört milyon dirhemdir.”²⁷

İbn Havkal: “İrmîniye dâhilî ve hâricî olmak üzere iki kısımdır. Hâricî İrmîniye’nin bazı yerlerinde Müslümanların şehirleri vardır. Burada Müslümanların idaresi hâkimdir. Bir ara buralardan Ermeniler el çektirilmiş ve hüküm, tamamen İslam padişahlarının eline geçmişti. Bu şehirlerden bazıları şunlardır: Erciş, Menâzcird, Hilât. Hâricî İrmîniye’nin hududu bellidir: Doğudan

²³ İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbi’l-Buldân**, s. 25, 295; **Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân**, s. 138

²⁴ İbn Hurdazbih, s. 173

²⁵ İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbi’l-Buldân**, s. 287; **Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân**, s. 130 (Ayrıca bkz., Yörükân, 246)

²⁶ İbn Hurdazbih, s. 122 (Ayrıca bkz., Yörükân, 376)

²⁷ Kudâme b. Ca’fer, Ebû’l-Ferec, **Min Nubezi Kitâbi’l-Harac ve San’atî’l-Kitâbe**, tahkik: M. J. De Goeje, Brill, 1889, s. 246

Neşevâ (Nahçuvan), Bergeri, Hilât, Menazkird, Bidlis, Kâlîkalâ, Erzen, Meyyâfârikîn (ve Surûc) şehirleri arasında önemli bir fark yoktur. Zenginlik durumları birbirine yakındır. Belki Hilât istisna olabilir. Çünkü onun içi mamur hatta çok daha fazla mamurdur ve halkı varlıklıdır. Ticaret ve pazaryerleri ile tüccarları vardır. Oranın insanları kötü huylu ve yabancıya karşı kötü davranışlıdır. Debîl şehri ise genişlik ve büyüklük bakımından İrmîniye derecesine ulaşamaz. Bu bölgelerin hepsi bol nimetli, mamur ve bereketlidir. Zamanımızın diğer bölgeleri gibi, İrmîniye bölgesi de karışmış ve değişikliğe uğramıştır. Bu, otoritenin değişmesi ve zamanın diğer bir kısım insanlarıyla olmuştur.”²⁸

İstahrî: “Ermen ülkesi Rum ülkesiyle sınırdadır. Bunların bir ucu Berze’a’ye, bir ucu Cezire’ye ve bir ucu da Azerbaycan’a dayanır. Rum ülkesinin Ermîniye’ye olan geçidi Kâlîkalâ’dır. Azerbaycan, Cibâl, Rey ve bundan sonra gelen yerlerin ahali buraya gaza açarlar. Bunların Rum’a, ‘Trabzon’ (طرابزنده = Trâbzende) diye bilinen bir giriş yerleri vardır. Tüccarlar burada toplanırlar ve Rum bölgesine ticaret için giderler. Atlaslar, bezyün ve Rum elbiseleri bu bölgeye hep Trabzon’dan gelir. Neşevâ, Berkerî, Hilât, Manâskird, Bidlis, Kâlîkalâ, Erzen,

---

²⁸ İbn Havkal, **Sûratu’l-‘Arz**, Farsça’ya çeviren: Ca’fer Şi’âr, by., 1345, s. 91-92 (Ayrıca bkz., Yörükân, 94)

Makdisî: “Azerbaycan ve İrmîniye: Burası Cebel ve Irak’ın kuzeyidir. Onların doğusu Curcân ve batısı Rum’dur, güneyi ise şirk ehlerinden bazı gruplardır. Çünkü Bâbu’l-Ebvâb’ın ötesi 72 fırka kâfirlerden oluşur. Oranın büyük şehirleri Erdebil, Merağa, Mûkân, Berze’a ve Tiflis’tir. Suğurları da, Şam halkının suğurudur. ‘Avasım’ diye anılan Cezire halkının suğuru ise, Kâlîkalâ, Sumeysat, Ahlât ve Kinnesrin’dır. Aynı şekilde Tarsus, Ayn-ı Zerbe, Âdine ve Mesisa da vardır.”³⁰

“Kâlîkalâ Ermîniye’nin kasabalarındandır.”³¹

Mucmelu’t-Tevârih ve’l-Kıyas: “4. iklim: Doğu’daki Tibet ve Horasan şehirlerinden başlar. Bu şehirler arasında şunlar vardır: Ferğana, Hocend, Uşrusune, Semerkand, Buhara, Belh, Herat, Merv, Merv-i Rud, Serahs, Tus, Nişabur, Kumes, Amûl, Demâvend, Rey, Kazvin (...) Kâlîkalâ, Sumeysad, Harran, Rakka. ...”³²

İdrîsî: “5. İklimin 6. cüzü, Ermîniye şehirlerinin çoğunu, Azerbaycan’ın bazı şehirlerini, tüm Errân bölgesini ve Kabak dağına içine alır ve Ermîniye beldesinden burada bulunanlar Meyyafarikin, Bâcuneys, Menazcirt, Bidlis, Hilât, Erciş, Vustân, Zuzân, Neşevâ, Kâlîkalâ, Debîl, Sirâc, Bergerî, Hûy, Silmâs ve Urmiye şehirleridir.”³³

“Dâhili Ermîniye bölgesinden Kâlîkalâ’dan çıkılır, Errân’a gidilir. Errân nehri oraya girer ve kuzeyde Versân’a gider. Ve orada Kürr nehri ile birleşir, ikisi arasında Beylekân şehri vardır. İşte burada Hazar denizine dökülürler.”³⁴

Yâkût: “4. İrmîniye: Bu bölgede Safvan b el-Muattıl es-Sülmâ’nın kabri vardır. Hilât, Erzenu’r-Rum ve ikisi arasındaki yerler bu bölgededir. Veya birinci

---

²⁹ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, tahkîk: Muhammed Abdulâl el-Hînî, el-Cumhuriyyetu’l-Arabiyyetu’l-Muttahide, 1381/1961, s. 111

³⁰ Makdisî, **Kitâbu’l-Bed’ ve’t-Târîh**, IV,76

³¹ Makdisî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, **Kitâbu Ahzeni’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm**, ed.: M. J. De Goeje, 2. baskı, Brill, 1906, s. 374

³² **Mucmelu’t-Tevârih ve’l-Kıyas**, s. 480

³³ İdrîsî, **Nuzhetu’l-Mustak**, s. 26 <http://www.alwaraq.net/index4.htm?c=>

³⁴ İdrîsî, s. 27

Ermîniye'den olan şehirler arasında Şirvan, Hilât, Kâlîkalâ ve Erzenü'r-Rum vardır.”³⁵

Ermenistan hakkındaki anlatılar, genellikle birbirine yakın ve öncelikle Ermenistan'a bağlı şehirler hakkında bilgi verirken, Kâlîkalâ'yı içermektedir. Ermenistan'da yer alan Müslüman şehirlerden biri de Kâlîkalâ'dır. Fakat bu Müslümanlık, çoğunluk anlamında olmalıdır, çünkü Erzurum'un, Ermeniler dolayısıyla gayri Müslim nüfusu hep var olmuştur. Coğrafyacılara göre, şehrin, Rum sınırında yer alan serhat (suğur) şehri olmasıyla ifade etmektedirler. Yine yazarların ifadesine göre bu eyalette yer alan şehirler aşağı yukarı aynı durumdadırlar. Mesela sadece Ahlat (Hilat), daha zengin ve mamur olmak bakımından diğerlerinden farklıdır. Ayrıca Kâlîkalâ, Rum Pontus bölgesiyle yapılan alışverişte geçit ve aracı rol oynamaktadır. Yer açıkça belirtilmemekle ve Erzurum'la ilgisi olmamakla beraber, Ermenistan'da sahabelen Safvan b el-Muattil es-Sülmâ'nın kabrinin bulunduğu hakkındaki bilgi, sadece iki yazar tarafından verilmektedir.

Burada da bazı yazarlar, nehirleri anlatırken yaptıkları gibi, çok açık değilse de, Kâlîkalâ ile Erzurum'dan, birlikte fakat ayrı iki yer gibi söz etmektedirler.

4. Erzenü'r-Rum

Yâkût: “Erzenü'r-Rum, İrmîniye beldelerinden bir beldedir. Halkı ermenidir. Şu anda öbür Erzen'den daha büyük ve daha kalabalıktır. Müstakil bir yönetimi vardır, sultanı orada oturur. Vilayet ve nahiyeleri geniştir. Bölge sahiplerinin raiyyeye ihsan ve hayratı çoktur, adildirler, ancak aralarında fisk ve içki tüketimi çoktur. Orada tehlikeli işlerin yapılması yaygındır ve kimse de bunu kötü görmez ve garipsemez.”³⁶

“Bâbert, büyük bir köydür, Ermîniye bölgesinde Erzenü'r-Rum'un nahiyelerinden birinde güzel bir şehirdir. Bunu, bana oralı bir fakih söyledi.”³⁷

“Tuğât, Ermîniye bölgesinde Erzenü'r-Rum vilayetinde bir kale ve şehirdir.”³⁸

“Bâsîn, ‘Ulyâ ve Suflâ Bâsîn Erzenü'r-Rum'un iki kasabasıdır. Bunu bana Fakih Muhammed b. Sıddık el-Bâsînî el-Hângâhî anlattı.”³⁹

³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Kitâbul Müşterek Vad'an ve'l-Mufterik Suk'an*, Göttingen, 1846, s. 20-21

³⁶ Yâkût I,206

³⁷ Yâkût, I,444-445

³⁸ Yâkût, III,562

³⁹ Yâkût, I,468

“Esbîren, Ermîniye’deki Erzenü’r-Rum’un bir kasabasıdır.”⁴⁰

“Ulta, sağlam bir kaledir. Tiflis yakınında bir şehirdir. Onunla Erzenü’r-Rum arasında üç günlük yol vardır.”⁴¹

“Vân, Kâlîkalâ vilayetinden Tiflis nahiyesiyle Hilât nahiyesi arasında bir kaledir. Burada halı dokunur.”⁴²

“Uvnik, Erzenü’r-Rum’un, Basînî’nin bir kasabasında sağlam bir kaledir. Burada, Rükneddin b. Kılıçarslan’ın yenildiği savaş meydana gelmiştir.”⁴³

Ebû’l-Fidâ: (‘Bilâdu’r-Rum’ bahsinde) “Erzenü’r-Rum 5. hakiki iklimdendir. Ermîniye bölgesindedir. İbni Sa’îd şöyle der: “Erzen, Rum biladının şark cihetinden son hudududur. Onun kuzey doğusunda Fırat nehrinin kaynağı vardır.” Yâkût el-Hamevî de ‘Müşterek’de şöyle der: “Erzen İrmîniye bölgesinde bir şehirdir, ‘Erzenü’r-Rum’ diye bilinir.” Keza Erzen yine Ermîniye’de Hilât yakınlarında bir bölgedir. İbn Hallikan,⁴⁴ bunu İsmail b. Kasım el-Kâlî’nin tercümesinde nakleder. Erzenü’r-Rum, Kâlîkalâ’dır.”⁴⁵

Hamdullâh-ı Müstevfî: “Erzenü’r-Rum 4. iklimdendir. Burada oldukça büyük bir kilise vardır. Öyle ki, bu mülkte bundan daha büyük bir yapı yoktur. Onun yüksek bir kubbesi vardır, kubbe 50x50 ebadındadır. Bu kubbenin kemerlerinden bir kısmı, Hz. Peygamber’in doğum gecesi yıkılmıştır. Kilisenin bazı yerleri tamir edilmek istenmişse de, tekrar yıkılmıştır. Bu kilisenin beraberinde en ve boy olarak aynen Kâbe gibi bir mescit yapmışlardı ve ona ‘Kâbe Örneği’ (نمودار كعبة) diyorlardı. Buranın divan hakkı yirmi iki bin dinardır.”⁴⁶

“Avnik, bir kaledir. Âbeşhûr şehrinde ve bir dağın üzerinde bu şehrin ayağındadır. Hacı Toğay Subetay’ın torunu Şeyh Hasan yapmıştır ve Emir Şeyh Hasan Çobanî de bu şehri harap etmiştir. Erzenü’r-Rum’a sekiz fersah mesafededir.”⁴⁷

Kazvînî: “Hilât yakınlarında Ermîniye şehirlerinden meşhur, eski bir şehirdir. Onunla Hilât arasında Yassıçemen denen yer vardır. (...) Fırat’ın kaynağı

⁴⁰ Yâkût, I,239

⁴¹ Yâkût, I,350

⁴² Yâkût, IV,895

⁴³ Yâkût, I,408

⁴⁴ Bkz.: İbn Hallikan, Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed, **Vefâyâtu’l-A‘yan ve Enbâu Ebnâi’z-Zeman I-VI**, tah: M. Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu'n-Nahda, Kahire, 1948/1367, I,204-206

⁴⁵ Ebû’l-Fidâ, s. 384-385

⁴⁶ Hamdullâh-ı Müstevfî-i Kazvînî, **Nuzhetu’l-Kulûb**, tahkîk: M. Debîr Siyâkî, Tahrân, 1336, s. 110; ayrıca bkz.: İngilizce çeviri, s. 95-96

⁴⁷ Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 111

buradadır. Bu kaynak mübarek ve meşhur bir kaynaktır. Baharda buranın suyuyla yıkananın, o sene hastalıklardan emin olacağına inanılır.”⁴⁸

İbn Batuta: “(Erzincan’dan) sonra Erze’r-Rum’a⁴⁹ geçtik. Irak hükümdarının hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır, ama iki Türkmen grubu arasında baş gösteren uzun savaşlar yüzünden her yanı harap olmuştur. Şehri üç ırmak keser. Evlerinin çoğu bağ ve bahçeler arasında bulunuyor. Erze’r-Rum’da Ahi Tûmân’ın zaviyesine indik. Bu adam çok yaşlı, neredeyse 130’u aştığı söyleniyor, lakin hala değneksiz yürümekte ve hafızası çok güçlü, her şeyi hatırlamakta, beş vakit namazını kılmaktadır. Ben onun bazen açlığa dayanamayarak oruç yemekten başka zafiyetine tanık olmadım. Verdiği yemekte bizlere hizmet etti, sadece hamam hizmetimiz için oğullarını göndermek zorunda kaldı. Tekkeye indiğimiz ikinci günü yola çıkmak istediğimizde, bize gücenerek engel olmaya çalıştı, şöyle dedi: “Eğer böyle yaparsanız, şehirde bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz. Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı.” Orada üç gün misafir olmak zorunda kaldık.”⁵⁰

Clavijo: 1404 yılında Semerkant’a giderken 21 Mayıs’ta Erzurum’a gelen Clavijo, Timur’a bağlı olan Erzurum’a öğle üzeri vardığını söyler. Ona göre, burası bir düzlüğe kurulmuştur ve birçok kulesi olup çok geniş, sağlam taş duvarlarla (surlarla) çevrilmiştir. Burada bir kale vardır, fakat şehir fazla nüfusa sahip değildir. Burada da güzel bir kilise vardır. Bu şehir resmen, Hıristiyan olan Ermeni krallığına bağlıdır ve halen burada birçok Ermeni yaşamaktadır. Eskiden Erzurum, aslında tüm bu bölgenin en büyük ve en zengin şehriymiş, hal-i hazırdaki şehir valisi bir Türkmendir ve ismi Yusuf Ali’dir. Ertesi gün 22 Mayıs’ta Clavijo ve arkadaşları şehri terk ederek, Partir Javan denen bir şehirde konaklarlar. Burası Avnik şehrinin toprakları içinde olup, Ermenilere bağlı çok müstahkem bir mevkiidir, fakat civar bölgeler Çağatay emiri Duladay Bey’e bağlıdır.⁵¹

G. Le Strange: “Fırat ve Kara Su (قره سو), Erz-i Rum (ارز روم)’un kuzeyindeki Kâlîkalâ eyaletindeki bir dağdan çıkar. Bu mühim şehri Araplar, Erzenu’r-Rum (ارزن الروم), Ermeniler Karin (كرن), Yunanlılar Theodosiopolis diye

⁴⁸ Kazvînî, s. 494

⁴⁹ Çeviri metinde bu isim, iki yerde de “Erze’r-Rum” olarak geçmekte olup, orijinali (ارز (الروم) ’dur.

⁵⁰ İbn Batuta, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed Tancî, **İbn Batuta Seyahatnâmesi I-II**, çev.: Sait Aykut, YKY., İstanbul, 2004, s. 287; İsmet Parmaksızoğlu, **İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler**, MEB Yay., İstanbul, 1989, s. 30

⁵¹ Clavijo, **Embassy to Tamerlane 1403-1406**, İspanyolca’dan çeviren: Guy Le Strange, London, 1928, s. 138-139 (Çevirisi için bkz.: Ruj Gonzales de Clavijo, **Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat**, çev.: Ö. Rıza Doğrul, Nakışlar Yay., İstanbul, 1975, s. 205-210)

Yukarıda anlatılanlara göre Erzurum, halkın arasında Ermenilerin de bulunduğu bir Ermenistan şehridir. Çok net değilse de, bazı ilçe ve köyleri belirtilmektedir. Fakat burada Ebû'l-Fidâ'nın, Erzenu'r-Rum'un Kâlîkalâ olduğunu söylemesi ayrı bir önem arz etmektedir. Ayrıca tarih ilerledikçe yani, muahhar coğrafyacılara tarafından verilen bilgiler, şehrin çok büyük bir kiliseye sahip olmakla beraber, Müslüman yöneticilerin elinde olduğu yönündedir. Bu da önceleri bu bölgenin, Hıristiyan Ermenilerin yönetimindeyken, daha sonra Müslüman Türkmenlerin (Selçuklular) yönetimine geçtiğini ifade etmektedir.

5. Kalikala

İbn Fakîh, İrmîniye'yi anlatırken şehirleri ve özelliklerini sayar ve daha sonra Kâlîkalâ'yı şöyle anlatır: "Kâlîkalâ şehrini inşa eden bir kadındır. Bu şehir adı geçen kadına nispet olunmuştur. Manası, 'Kâlî'nin İhsanı' demektir. et-Tarrîh gölünün avlanması umuma açıktı. Muhammed b. Mervan b. Hakem İrmîniye ve Cezire'ye vali olduğu zaman onun avını kendine hasretti. Daha sonra oğlu Mervan b. Muhammed başa geçince, oradan ilgi kesildi.

---

⁵² Aşağıda ilgili başlık altında, Hamdullâh-ı Müstevfî'nin verdiği bilgilere değinilecektir.

⁵³ Guy Le Strange, s. 125-126

Habîb b. Mesleme, Osman b. Affân namına İrmîniye'den birçok şehri fethetti. Sonra buraya Muaviye tarafından Abdullah b. Hatem b. Numan b. Amr vali tayin edildi. Sonra bunun oğlu Abdulaziz, Debîl ve Berza'a şehirleri başta olmak üzere birçok şehir yaptırdı. Aynı zamanda Habîb b. Mesleme, Osman b. Affân namına İrmîniyeden ... şehirleri fethetti.”⁵⁴

“İrmîniye'nin hayret uyandıran şeylerinden biri şudur: Kâlîkalâ'da Hıristiyanlara ait bir kilisede Şi'ânîn gecesinde bir yerden sabaha kadar beyaz bir toprak çıkar. Sabah olunca orası, çıkan toprak miktarınca doldurulur. Bu toprağı papazlar alır ve halka dağıtırlar. Bu toprağın özelliğı, zehir, akrep ve yılan sokmaları için olmasıdır. Ondan bir danik toprak alınıp, suyla karıştırılır, onu yılan veya akrebin soktuğı kişi içer ve acısı diner. Buradaki bir diğeri acayıplık de bu toprağın satılması veya karşılığında bir dünya malı alınması durumunda, toprağın bir fayda sağlamaması ve acıyı iyileştirmemesidir. Buradaki bir başka gariplik de, Hilât gölünde oluşur. O da, burada on ay boyunca ne kurbağa, ne yengeç ne de balığın görülmesidir. Daha sonra iki ay balık çıkar ve tüm balıkların gecikmiş, kartlaşmış oldukları görülür.”⁵⁵

“En soğuk altı bölgeden⁵⁶ bahsedilir: Kâlîkalâ, Erdebil, Hemedân, Kazvîn, Cevânk (Nihavend'dedir), Hârezm ve Merv.”⁵⁷ Yine, “en soğuk üç şehir vardır. Bunlar Hemedân, Kâlîkalâ, Hârezm'dir.”⁵⁸

Kudâme b. Ca'fer: “Bu suğurun (Malatya) kuzey cihetindeki Kâlîkalâ suğuru, ayrıca bununla öbürü arasındaki mesafenin uzaklığından dolayı tek gibi olan bu suğur ve Rum vilayetlerinden bu suğurun karşısındaki Erminyâk vilayeti ve Hâliidiye vilayetinin bir kısmı ve Hazar beldesine bitişik Eflâğûniye vilayetinin ona yakın yerleri ve bu suğurun yukarısı, yılda bir milyon üç yüz bin dirhemdir. Buraların nafakası, barış masrafı, korunması, erzakı, nakliyesi, bu miktardır veya en fazla olarak bir milyon yedi yüz bin dirhemdir.”⁵⁹

⁵⁴ İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbi'l-Buldân**, s. 292; **Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân**, s. 135 (Ayrıca bkz., Yörükan, 249)

⁵⁵ İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbi'l-Buldân**, s. 295; **Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân**, s. 138 (Ayrıca bkz., Yörükan, 251)

⁵⁶ Müellif altı yer demesine rağmen, metinde yedi yer sayılmaktadır.

⁵⁷ İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbi'l-Buldân**, s. 209-210; **Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân**, s. 24

⁵⁸ İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbi'l-Buldân**, s. 229; **Tercüme-i Muhtasar-ı Buldân**, s. 51

⁵⁹ Kudâme b. Ca'fer, s. 254-255

Hudûdu'l-Âlem: “Kâlîkalâ güçlü kalesi olan dâhilî bir şehirdir. Kalede her biri bir yerden gelmiş daima inanç için savaşımlar vardır. Oraya ilgi duyan çok sayıda tüccarlar da vardır.”⁶⁰

Makdîsî: “Kuteybe b. Muslim, Fîrûz b. Kisrâ'yı yendiğinde oğlu Şâhîn'i yanına aldı. Onun yanında bir sepet vardı. Sepeti Haccâc'a gönderdi. O da onu Velid'e gönderdi. O, sepeti açınca 'Musavvir Allah'ın adıyla' yazısını gördü. Kubaz b. Fîrûz bir bölgesini kendine ayırıp oraya gideceği bir şehir yapması için suyla toprağı dengeledi. Toprağın en temizini o bölgede buldu. Daha sonra bölgenin merkezi olan Irak'la işe başladı. Bölgede en temiz 13 yer buldu. Medâyîn, Sûs, Cundişâpûr, Tuster, Sâbûr, İsfehan, Rey, Belh, Semerkand, Ebiverd, Mâsebâzân, Mihrcânkazak, Karmâsîn. Bölgenin en soğuk yerleri olarak Debîl, Hemedân, Kazvîn, Cevânk, Nihâvend, Hârezm, Kâlîkalâ'yı buldu. En vebalı bölge olarak da ...”⁶¹

“Suğur ve Rıbatlar: Bil ki, her kavmin, kendinden sakındığı bir takım düşmanları vardır. Şam, Azerbaycan ve Cezire'nin düşmanı Rum ve İrmîniye'dir. Onların suğurları ise, Sevâhil, Tarsus, Mesisa, Aynizerbe, Kâlîkalâ, Sumeysat ve Ahlât'tır. Aynı şekilde batıdakilerin düşmanı da Rumlardır. Cebel, Cürcân, Cîl, Deylem el-Gaziye halkınınkiler için Türklerdir. Kazvin, Deylem'in suğuru; Dihistan ise Türklerin suğurudur.”⁶²

Yâkût: “Kâlîkalâ'nın iklimi 5. iklimin özelliklerini gösterir. Kâlîkalâ'da, 'Kâlî' (قالی) diye adlandırılan halılar (kilim) imal edilir. Bazı isimlerin nisbetinde ağırlıktan dolayı kısaltma yoluna gidilir. Edip, âlim Ebû İsmail b. el-Kasım el-Kâlî Bağdad'a geldi, İbn Dureyd, Ebûbekr b. el-Enbârî, Neftaveyh vb. büyük zatlardan dersler aldı. Endülüs'e gidip, Kurtuba'ya yerleşti ve ilmini sergiledi. Burada 356 yılında öldü.

İbn Fakih'in dediğine göre Kâlîkalâ'daki bir ev, Ermîniye'nin acayıplıklarındandır. Bunu bana, uzak ülkelere elçi olarak giden, anlattığında doğru olan Ebû'l-Heycâ el-Yemâmî anlattı. Kâlîkalâ'da Nasârâ'nın bir kilisesi vardır. Orada onların büyük bir odası vardı. O odada kitapları ve haçları bulunurdu. Şi'ânîn gecesini olunca, bu evin bir yeri açılır ve oradan beyaz bir toprak çıkar. Bu toprak sabaha kadar çıkmaya devam eder, sabahleyin kesilirdi. Bu durumda gelecek yılın aynı gününe kadar, o bölge tikanırdı. Rahipler o toprağı alarak halka

⁶⁰ **Hudûd al-Âlam The Regions of the World, A Persian Geography**, İngilizce'ye çeviren: V. Minorsky, London, 1970, s. 143

⁶¹ Makdîsî, **Ahsenu't Tekasim**, s. 257-258

⁶² Makdîsî, **Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih**, IV,91

dağıtırlardı. Özelliği, zehire karşı faydalı olmasıdır. Akrep ve yılan sokmasını önler. Onunla bir danik su karıştırılır, zehirlenmiş kişiye içirilir ve anında tesir gösterir. Buradaki diğer bir gariplik de, bu topraktan bir şey satıldığında, onun sahibine fayda getirmemesi ve amelini boşa çıkarmasıdır.”⁶³

“Kâlîkalâ, Hilât bölgesinden büyük Ermîniye’denir, sonra 4. Ermîniye’nin Manazcirt bölgesindedir. Ahmet b. Yahya der ki: Ermîniye, Enûşirvân zamanından İslam gelinceye kadar Farslıların elindeydi. Dünyanın işleri bazen bozulur ve küçük devletçikler zuhur eder. Ermîniye’ye Kuss, melik oldu. Bu zat Ermîniyeliydi. Bölgenin yükü onun elinde toplandı. Ölümünden sonra da bölge, ‘Kâlî’ adlı bir kadının eline geçti. Bu kadın, adına ‘Kâlî Kâlê’ (قالی قاله) denen ve ‘Kâlî’nin İhsanı’ anlamına gelen bir şehir yaptırdı. Onun kapılarından bir kapıya resmini yaptırmıştı. Araplar ‘Kâlîkalâ’yi ‘Kâlîkalâ’ olarak Arapçalaştırdılar.”⁶⁴

“Kâlîkalâ Ermîniye’nin 4. nahiyesindedir. Orada Şimşât, Kâlîkalâ, Erciş, Bâcuneys (Errân’ın bir kasabasıdır), Sîscân, Debîl, Neşevâ, Siractayr, Bağervent, Hilât vardır.”⁶⁵

Ebu’l-Fidâ: “Kâlîkalâ 4. hakiki iklimdendir. İbn Havkal’a göre ise İrmîniye’denir. el-Lubâb’da Kâlîkalâ’nın Diyarbekir’den olduğunu söyler. Onun nisbesi ‘Kâlî’dir. İbn Hallikân,⁶⁶ İsmail b. el-Kâsım el-Kâlî el-Luğavî’nin tercümesini el-İmâdu’l-Kâtib el-İsfehânî’den nakille bahsederek şöyle dedi: Kâlîkalâ aşağıda zikri geçecek olan Erzenu’r-Rum’dur. Belâzûrî’nin Kitâbu’l-Buldân’da zikrettiğinin aynını bahsederek şöyle der: Rum’un işleri bazı zamanlarda bozulmuş ve mulûku’t-tavaif gibi olmuştu. Onlardan biri olan Ermînâkus melik oldu. Öldükten sonra ise karısı melik oldu. İsmi ‘Kâlî’ idi. Kâlî bir şehir yaptırdı ve ona ‘Kâlî Kâlê’ ismini verdi. Bunun manası ‘Kâlî’nin İhsanı’ demekti. Onun resmi, kapılardan birinin üzerindedir. Arapçalaştırılarak ‘Kâlîkalâ’ denmiştir.”⁶⁷

Hamdullâh-ı Müstevfî: “Kâlîkalâ 5. iklimdendir. Büyük bir şehirdir. Zîlûkâlî buraya mensuptur. Mu‘cemu’l-Buldân’da geçtiğine göre, burada Hıristiyanların bir kilisesi varmış. Her yıl Şi‘ânîn (Fish bayramının bir günü) gecesinde -ki o gece, onların oruç tuttıkları son Pazar günüdür- belli bir yer açılır ve oradan beyaz bir

---

⁶³ Yâkût, IV,20

⁶⁴ Yâkût, IV,19

⁶⁵ Yâkût I,220

⁶⁶ Bkz.: İbn Hallikan, I,204-206

⁶⁷ Ebû’l-Fidâ,, s. 278-279.

toprak çıkarmış. Bu toprak, panzehir gibi zehri def ediyormuş ve altıda birinden fazlasını yemek uygun değilmiş, helak ediyormuş.”⁶⁸

Kazvini: “Kâlîkalâ Ermîniye’de bir şehirdir. İsmi ‘Kâlî’ olan bir kadına nispet edilir. ‘Dâra Ebcercd’ denmesi gibi, Kâlîkalâ’ya da sanki ‘Kâlî Benet’ demişlerdir. O kendi resmini şehrin kapısına yaptırdı. Oradan ‘kâlî’ denen zulâlî ve halı getirilir, halkı iyi sanatkârdır, başka şehirlere de götürülürler.

Orada Şi‘ânîn kilisesi vardır. İbn Fakîh der ki, orası Hıristiyan kilisesidir. Orada, mahzeninde kitaplar ve haçlar olan büyük bir ev vardır. Şi‘ânîn gecesini olunca, burada belli bir yerden bir gedik açılır, oradan beyaz bir toprak çıkar ve gece sabaha kadar çıkmaya devam eder ve sabahleyin kesilir. Rahipler onu alır ve halka dağıtırlar. Özelliği, zehri defetmesi akrep ve yılan sokmasını önlemesidir. O, bir danik ölçüsünde suyla karıştırılır, zehirlenen ondan içer ve o anda rahatlar. Diğer bir acayiplik de bu topraktan bir şeyin alınıp satılmasının sahibine fayda getirmeyip işlerini bozmasıdır.”⁶⁹

Aslında isimlendirmeye ilgili tüm bu rivayetlerin menşei olduğu anlaşılan Belâzûrî, eyalet hakkında bilgi verirken, “Şimşât, Kâlîkalâ, Hilât, Erciş ve Bâcuneys’in 4. İrmîniye; veya Şimşât’ın 4. İrmîniye; Kâlîkalâ, Hilât, Erciş ve Bâcuneys’in ise 3. İrmîniye olarak bilindiğinden bahseder.”⁷⁰

Şu rivayet de onundur: “Ravilerin dediklerine göre, zaman zaman Rumların idaresi parçalanmış ve çeşitli beyliklere ayrılmıştır. Ermenyakos bu emirlerden birisiydi. O öldükten sonra karısı emir oldu; onun adı Kâlî idi. Bu kadın Kâlîkalâ şehrini yaptırdı ve bu şehre Kâlî Kâle adını verdi. Bunun manası, ‘Kâlî’nin ihsanı, hediyesi’ demektir. Bu kadın şehrin kapılarından birisi üzerine resmini yaptırdı. Araplar bu kelimeyi Arapçalaştırarak Kâlîkalâ demişlerdir.”⁷¹

Yukarıdaki bazı bilgileri teyit eden benzer bir ifade de, İbnu’l-Esir’de mevcuttur: “Patrik Ermînâkus’un karısından dolayı bu şehre Kâlîkalâ denmiştir. Kadının ismi Kâlî olup, bu şehri yaptırmış, adını da ‘Kâlî’nin ihsanı’ anlamında ‘Kâlî Kâle’ koymuştu. Araplar bunu Kâlîkalâ şeklinde Arapçalaştırmışlardır.”⁷²

⁶⁸ Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 112-113

⁶⁹ Kazvini, 551-552

⁷⁰ Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Cebbâr Dâvûd el-Bağdâdî, tahk.: A. Enis et-Tabba, **Futûhu’l-Buldân**, Beyrut, 1987/1407, s. 272-273 (Bkz.: Türkçe çeviri, **Futûhu’l-Buldân (Ülkelerin Fetihleri)**, çev.: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 278)

⁷¹ Belâzûrî, s. 277 (Bkz.: Türkçe çeviri, s. 282)

⁷² İbnu’l-Esir İzzeddin Ebû’l-Hasen Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Abdi’l-Kerim b. Abdi’l-Vahid eş-Şeybânî, **el-Kâmil fi’t-Târih I-XIII**, Neşr: Carolus Johannes Tornberg, Beyrut, 1385/1965, III,84

Selçuklular zamanında “Erzurum’da yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emir Şemseddin Ömer bu şehirde geçen hayatının başlangıcını hikâye ederken onun hakkında da mühim ‘bir tasvir yapar: “Hadiselerin tesiri ile kadîm vatanımı terk edip ticarete başladım. Erzenu’r-Rum’a gelince türlü nimetlerle dolu ve süslü bir şehir olduğunu gördüm ve cennete benzeyen bu şehirde oturmaya karar verdim. Burada bir ev satın alıp bir müddet bu hoş şehri kendime vatan yaptım ve muradıma uygun günler geçirdim. Mal, kumaş ve birçok servetlere kavuştum. Nihayet Türkistan seferine çıkıp çok mücevherat ve çeşitli inciler elde ettim.”⁷³ der.”

Avrupalı meşhur seyyah Marco Polo (v. 1324)’nun verdiği bilgiler de yukarıdakileri teyit edicidir: “Büyük Ermenistan büyük (geniş) bir ülkedir. Dünyadaki en iyi pamuklu bezin imal edildiği Erzincan denen bir şehirle başlar. Diğer sanat becerilerinin her türlü de bulunur. Yeryüzünde en iyi kaplıcalar buradadır. Halk Ermeni’dir ve Tatarlara (Moğollara) tâbidir. Birçok şehir ve kasaba vardır. En iyisi, içinde bir başpiskoposun oturduğu Erzincan’dır. Daha sonra bol miktarda gümüş çıkarılan geniş bir şehir olan Erzurum (Arziron) ve Arzizi (Erciş) gelir. Önemli bir gümüş yatağı da, Trabzon’dan Tebriz (Toris)’e giden yol üzerindeki Bayburt şehrinde bulunur. Burası çok geniş bir eyalettir. Ve bilmelisin ki, yazın doğulu Moğollar bölgenin mükemmel otlakları için buraya gelirler, bu duruma göre yazları onlar burada yaşarlar. Fakat kışın değil, çünkü sığırlar soğuktan dolayı yaşayacak hiçbir şey bulamazlar. Buraya çok fazla miktarda kar yağar. Moğollar hayvanlarına daha iyi otlaklar bulmak için sıcak yerlere giderler de kışın burayı terk ederler.”⁷⁴

1255’te Mengü Kagan nezdinden dönüp, Nahçıvan’a gelen ve oradan Erzincan yolu ile iç Anadolu’ya giren rahip Wilhelm von Rubruk, Erzurum’un Türkiye sultanına tâbi güzel bir şehir olduğundan bahsetmiştir. Bu şehrin dağlarından Aras nehri ve fazla uzak olmayan bir mesafedeki Gürcistan dağlarının eteklerinden de Fırat nehri doğmaktadır. Wilhelm von Rubruk, Fırat nehrinin kaynağını çok görmek istemesine rağmen, kar ve kötü yolların buna geçit vermediğinden yakınır.⁷⁵

Selçuklular hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Osman Turan, bölge hakkında bilgi verirken, konumuzla alakalı olarak şunları nakleder: “XIII. asır coğrafyacısı

⁷³ (İbn Bîbî, s. 452-453’den naklen) Turan, s. 31

⁷⁴ L. F. Benedetto, **The Travels of Marco Polo**, İngilizce’ye çeviren: Aldo Ricci, London, 1931, s. 20-21

⁷⁵ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev.: Ergin Ayan, Kitabevi-Ayışığı Yay., İstanbul, 2001, s.135-136; Yımaç, IV,349

İbn Sa'îd el-Mağribî Anadolu'yu şark-garp istikametinde kesen bu kervan yolunun faaliyeti üzerinde dururken yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için pek çok kervansaray bulunduğunu, sadece Kayseri-Sivas arasında yirmi dört han olduğunu, Erzincan ve Erzurum arası yolun hep sulak, otlak ve ekili tarlalar kenarından geçtiğini söyler; hatta tüccarın mallarını arabalarla Konya-Tebriz arasında naklettiklerini de ilave eder.⁷⁶

“Avrupalı seyyah Odoric, 1318 senesinde, Trabzon'dan Tebriz'e giderken Erzurum (Artiron)'a da uğramış; bu şehrin çok büyük, zengin ve güzel olduğunu, Tatarlar tahrip etmese idi, daha mamur ve iyi kalacağını ifade eder. Ona göre Erzurum'da bütün gıda maddeleri çok bol bulunmakta, fakat soğuk iklimi dolayısıyla meyve ve şaraba rastlanmamaktadır.”⁷⁷

“İtalyan B. Pegolotti, XIV. asır başlarında, Akdeniz sahilinden Tebriz'e kadar uzayan kervan yolu boyunca konak yerlerini, kervansarayları, bac veya tamga adı ile ödenen resimleri eserinde göstermiştir. O, Saltuk ilinde meşhur Mama Hatun kervansarayından ve dağ üzerinden köprü yanında bir konak yerinden (Aşkale civarında) bahseder. Nihayet Erzurum yakınında kervansaray ve hamamları bulunan yani Ilıca mevkiinde gümrük dairesini belirtir. Erzurum'dan Tebriz'e giderken de tekrar hamamları ve gümrük dairesi bulunan bir konak yerini zikreder, ki burası da Uzun Hasan'dan sonra Hasan-kale adını alan kasabadır. Oradan Aras nehrini Çobanköprüden geçen kervan Sarmısaklı (Sermesacolo), Karakilise (Karaköse) ve üç kiliseden Tebriz'e varır.”⁷⁸

Kâtib Çelebi sınır şehri Erzurum hakkında şu kısa bilgileri sunar: Şehir sur içinde olup, eski ve yeni camileri, hamamları, sokakları ve bedesteni vardır. Ziraat yapılmasına rağmen, ağaçsızdır. Tahta iki günlük mesafeden getirilmektedir ve halk genelde tezek yakmaktadır. 'Cennet Pınarı' denen meşhur bir suyu vardır. Tebrizkapı semtinde meşhur bir kilise vardır, ki bu kilisenin kubbesinin çapı elli zira'dır. Bu kubbenin bazı takları Hz. Peygamber'in doğduğu gün düşmüş ve bir daha da tamir edilememiştir. Bunun karşısında eni ve boyu Kâbe ölçüsünde bir mescid yapılmış ve ona 'Kabe Numunesi' demişlerdir.... Bu şehrin yakınındaki bir dağda, uzaktan bakınca görünen, kayalıkların oluşturduğu tabii bir ejderha sureti vardır. Kâlîkalâ denen yer, Erzurum'dur. Bazı Rum Emirleri parçalanıp melikliklere dönüşünce, bir adam Erminiye meliki oldu. Ölünce de Kâlî isimli karısı şehre melik oldu ve Kâlî şehrini yaptırarak kapılarından birinin üzerine kendi

⁷⁶ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, 1993, s. 33

⁷⁷ Turan, s. 32

⁷⁸ Turan, s. 33-34

resmini yaptırdı. Bu şehre çok sayıda tüccar gelmektedir. Şeyh Abdurrahman ve ve Ebû İshak ziyaretgâhları vardır.⁷⁹

Coğrafyacıların Kâlîkalâ hakkında verdikleri bilgiler, Erzenü'r-Rum hakkında anlatılanları teyid edicidir ve örtüşmektedir. Burada başta gelen bilginin Kâlîkalâ'nın Ermenistan toprakları dâhilinde ve Rum suğuru olduğunun vurgulanmasıdır ve bu yüzden cihad belgesi olduğu için mücahitleri barındırmaktadır.

Ayrıca dünyanın en soğuk şehirlerinden biri olduğuna dair vurgu, belki tüm kitaplarda rastlanması beklenen bir bilgiyken, bu detay sadece İbn Fakîh'te vardır. Bölgenin fethi, Habib b. Mesleme tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bir kısım coğrafyacı ve tarihçiler, Kâlîkalâ kelimesinin tahlilini yaparak, ismin bu şehre hakim olan 'Kali' isimli kadına nisbetinden bahsederler. Aşağıda temas edeceğimiz gibi, bu iddianın kabul edilebilirliği bir yana, burada dokunan halılardan (halı=kali) dolayı şehrin böyle adlandırıldığından bahsetmek de mümkün görünmemektedir.

Yine Erzurum ortaçağda, yeşilliği bol, sulak, ekili, müeffeh, kaplıcalı, huzurlu, Trabzon'la ticarî irtibatı olan merkezi bir şehirdir.

Katip Çelebi, Kâlîkalâ'nın Erzurum olduğuna vurgu yaparken, diğer müellifler gibi, şehirde hakimiyetlerin el değiştirdiğinden de bahseder.

6. Evliya Çelebi ve Tavernier

Coğrafya eserlerindeki az ve sınırlı bilgiye nazaran, seyyahlar daha fazla ve doyurucu bilgiler sunmuşlardır. Birbiriyle çağdaş olan Evliya Çelebi ve Tavernier, yukarıda anılan seyyah ve coğrafyacılar göre daha sonraki dönemlere ait hatıralarını bizimle paylaşmış olsalar bile, XVII. yüzyıl Erzurum'unu bize tanıtan oldukça önemli bilgiler sunmuşlardır.

Evliya Çelebi meşhur eserinde Erzurum ve ona bağlı yerler hakkında fazlaca malumat sunar. Erzurum'un o zamanki vaziyetini aksettirmesi bakımından, bu bilgilerin tamamının önemli olduğunu düşünmekle birlikte, sadeleştirerek ve kısaltarak, aşağıdaki bilgileri sunmayı yeterli görmekteyim.

“(…)

---

⁷⁹ Mehmet Nusret (Som), “Cihannüma Müellifi Kâtip Çelebi'nin Tahkikine Göre Erzurum'da Geçen Mülûkûn Esâmî ve Tarih-i Saltanatları”, başlığı, **Tarihçe-i Erzurum**, yay. haz.: Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 38-39. Latin harfleriyle yayınlanmasına sevindiğimiz bu Tarihçe-i Erzurum adlı eserde, maalesef oldukça hatalı okumalar ve yanlış sadeleştirmeler yapıldığını söylemek zorundayım.

Ilıca: Erzurum Kazası'nın batı yönünde ibretle bakılacak bir ılıcadır. Her yıl içinde mutlaka bir adam boğulur ama çok faydalıdır. Suyu sıcaktır. Fakat karıştırılan soğuk su ile mutedil olur. Uyuz hastalığına çok faydalıdır. Eski padişahlardan biri üzerine büyük bir kubbe, camekân içine de büyük bir havuz yaptırmıştır. Suyu ve havası çok güzeldir. ...

1 Şaban 1050/16 Kasım 1640) tarihinden itibaren 70 konakta durak vererek Ilıca'ya girdik. Ilıca'dan Erzurum'a kadar 6 saat süren yol vardı. ...

(...)

Alayın ucu Erzurum Kalesi'ne girince önce, kalenin içindeki "Kesik Kule" adlı göğe yükselmiş kulenin tepesinden şahî topraklarla selam toprakları atılmaya başladı. Yeniçerilerin iç kalesinden de toprak atıldı. ...

(...)

Bu divanda 27 Kale Ağası'na, Yeniçeri Ocağı, Topçu, Cebeci vesair Ocak Ağaları'na, İş Erleri'ne, Gümrük Emni ve Dizdar'a 70 tam güzel hil'at giydirildi. Herkesin huzurunda Emir Buhari Damadı Molla Çelebi Efendi'ye bir yeşil çukalı samur elbise ihsan olundu. Ben dahi Gümrük Kâtipliği hil'ati ile şereflendirildim. Herkes dua ederek evine gitti. Ondan sonra Paşa kendi devlet işlerine başladı.

(...)

Erzen-i Rum yani Erzurum, Bazıları 'Erzulüm' da derler, Azerbaycan civarında geniş bir eyalettir. Bazı tarihlerde Nuşirevan-ı Adil tarafından kurulmuş denirse de doğrusu Akça koyunlu Padişahlarından "Gündüzbay oğlu, Sektar oğlu Erzenbay" tarafından yapıldığıdır. Ataları "Mahan" ülkesinden gelip Van Gölü kıyısında Ahlat Kalesi'ni yaparak orada oturdular. Hala Erzenbay'ın bütün ataları Ahlat'ta gömülüdür, Osmanlı Hanedanı'nın yüce ataları Ertuğrul ve Süleymanşah bu Ahlat'taki Padişahlar neslindedir. Sonra bu Erzurum şehri ve Azerbaycan, Uzun Hasan'ın eline girip o da sağlamlığı meşhur olan "Hasan Kalesi"ni yaptırmıştır. (...)

Eyalet 12 sancaktır. Hazine Defterdarı, Defter Kethüdası, Tımar Defterdarı, Çavuşlar Kethüdası, Çavuşlar Emni ve Çavuşlar Kâtibi vardır. Alaybeğisi, Çeribaşısı da vardır. Sancakları şunlardır: Şarkı Karahisar, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird., Tekman, Kurucan, Tortum, Meçengird, Mamruvan, Erzurum.

Erzurum, Paşa Sancağıdır. Mal Defterdarı'nın hası 1.152.900, Zeamet Kethüdası'nın hası 50,000, Tımar Defterdarı'nınki 20.200 akçadır. Erzurum Sancağı'nda 56 zeamet, 2219 tımar vardır. Eyaletin bütününde olan zeamet ve tımar kılıçlarının sayısı 5269 dur.

Sultan Süleyman Kanunu üzere Cebelileri ile Hüseyin Ağaoglu Alaybeğleri'nin bayrağı altında bayraklarıyla 12.000 asker olur. Paşasının dahi hasına göre Cebelileri ile 2000 askeri olur. Erzurum'un gayet seçkin, silahlı, yiğit, bahadır askerleri vardır.

Nahiye ve Yayabaşılar'dan Yeniçeri Ağası, 7 Oda Yeniçerileri, 1 Oda Topçu, 1 Oda Cebecileri vardır. Bunların hepsi kale içinde oturur. İşte Abaza Paşa bu Erzurum'da ansızın cezalı oldu. Bu iç kaleyi bir gece basıp bütün Yeniçerileri kılıçtan geçirdi. (...) Sonra Abaza Paşa üzerine büyük ordu ile Hüsrev Paşa gibi cesur ve tedbirli bir vezir gönderildi. Aman vermeyerek kalesinde topla gedikler açtı ve Abaza'yı boynunda keteni olduğu halde teslim mecbur etti.

Hüsrev Paşa, Abaza'yı Dördüncü Sultan Murad Han'a götürdü. Suç defterleri yakılıp suçu bağışlandı. Sonra kendisine Bosna ve Budin, daha sonra Özi Eyaletleri ihsan olundu.

Abaza bu Erzurum'a sığınalıdan beri Osmanlı Hanedanı buraya ehemmiyet verip hesapsız cebehane koyup Altı Bölük Ağası askerlerini ziyade eylediler.

2500 Kulu ile Dizdarı, 12 Ağası, iç kalesinde buğday ambarları, 180 tane topu, Tebriz Kapısı'nda iki küçük hisar arasında Murad Han'ın 12 balyemez topu var. Kalesi, Egerli Dağı'nın dibinde bir top atımı uzak, bayırlı, sarp kayalı sağlam bir topraktır. Kuzey ve batısı Erzurum Ovası'dır ki, uzunlamasına, enlemesine ikişer fersah çimenli, çiçekli bir ovadır. Yüzlerce mamur köyle süslüdür."

Evliya Çelebi'nin Erzurum hakkında verdiği diğer sayfalarca bilgileri, başlıklar halinde tanıtmanın konumuz açısından yeterli olacağı kanaatindeyim: Erzurum Kalesi, Erzurum sarayları, mahalleleri (70 Müslüman, 7 Ermeni mahallesi vardır), camileri, medreseleri, çarşı ve pazarları, esnafı, sanatkârı, zanaatkârı, ahali (halkın, Türk, Kürt, Türkmen, Ermeni, Gök Dolak Acemler'den mürekkep olduğunu söyler, fakat bir rakam ve oran vermez. Ayrıca Arap, Acem, Hind, Sind, Hitay ve Hotan tüccarlarından da Erzurum'a yerleşenler olduğundan bahseder.) Erzurum gümrüğü, İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonraki en işlek gümrüktür. Şehirde 13 adet kilise olup, Ermeniler kendi giyim adetlerini sürdürürler. Müslüman erkek ve kadınların giyimleri de bellidir. Ayrıca, halkın dili, yetişen sebze ve meyveler, iklim ve hava şartları, hayvancılık ve sosyo-ekonomik bazı durumlardan bahseder.

Burada özetle sunulan bu bilgilerin, aslında Erzurum'un o zaman devlet içerisinde ne kadar önemli bir mevki işgal ettiğini, devletin yapılanması içerisinde nasıl bir konumda bulunduğunu gösteren önemli bilgiler olduğu aşikârdır.

Yine Evliya Çelebi'nin anlattığı Bel'am b. Ba'ûr hikâyesinin ise, ya tespit edilmemiş bir kaplıca veya madeni bir kaynak hakkında olması gerektiğini düşünmekteyim.

Evliya Çelebi, 1057 tarihindeki (= 6 Şubat 1647-26 Ocak 1648) Revan'a gidişi ve dönüşü esnasında, Erzurum'la ilgili olarak gördüğü birçok şeyi yine not etmiş; civar iller, ilçeler, kaleler, camiler, kiliseler ve ilgi çekici efsaneler hakkında bilgiler sunmuştur.⁸⁰

Tavernier ise, özetle şu malumatları vermektedir:⁸¹

“Bu dağı (Acıdağ) geçtikten sonra, Cioganderesi adı verilen bir ovada konakladık; bu ovadan Erzurum'a kadar, sadece üç köy var: Aşkale, Cinis ve Ilıca. Bunlar aynı zamanda kervan menzilleri. Bu son üç gün boyunca, henüz cılız olan ve kaynağı Erzurum'un kuzeyinde bulunan Fırat boyunca ilerledik. Bu ırmak boyunca yetişen, birçok deveyi yükleyebilecek kadar bol ve iri kuşkonmazı görmek çok harika.

(...)

Türkiye'nin İran tarafındaki sınır kenti Erzurum güzel köylerle dolu büyük bir ovanın sonunda kurulmuş ve yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Surdışı mahalleler ve hisar da kente dâhil edilirse büyük bir kent sayılabilir; ne var ki, evleri kötü inşa edilmiş, yalnızca tahta ve toprak kullanılmış, başka bir düzenlemeye gerek görülmemiştir. Burada yalnızca eski Ermenilerden kalma birkaç kilise kalıntısına ve yapıya rastlanmaktadır; bunlara bakarak kentin pek güzel bir yanı olmadığı yargısına varılabilir. Kale, bir yükseltinin üstünde ve çift surla çevrili; kötü bir hendeği ve birbirlerine çok yakın, kare biçimli burçları var. Paşa burada oturuyor ve kale içindeki yapıların hepsi kötü durumda olduğu için, çok kötü koşullarda barınıyor. Aynı surun içinde, bir tepenin üstüne küçük bir hisar yapılmış; burası yeniçeri ağasının evi ve paşa buraya hiç karışmıyor. ...

(...)

Erzurum Türkiye'nin en büyük kavşak noktalarından biri olduğu için, tıpkı Tokat gibi, bu kentte de birçok kervansaray var. Kentin çevresinde şarap üretilmekteyse de çok güzel şarap bulunmuyor; şarap içmek kesinlikle yasak

---

⁸⁰ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, I-X**, II. cildi yay. haz.: Zekeriya Kurşun, S. Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999, II,103-115. (Ayrıca bkz.: Atsız, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler I**, MEB Yay., İstanbul, 1990, I,248-308)

⁸¹ Jean-Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, ed.: Stefanos Yerasimos, çev.: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul, 2006, s. 58-66

olduğu için, şarabı gizlice almak ve kadıya bunu duyurmamak gerekiyor. İlgi çekici bir olay var: Erzurum'da hava hemen hemen hep soğuk olduğu için, arpa kırk günde, buğday altmış günde yetişiyor. Buradan altın, gümüş ve her tür malı çıkarabilmek için büyük bir gümrük vergisi ödemek gerekiyor. (...) Şemahi'den, Gence'den, Tiflis'ten gelen ipekler için batman başına iki ekü ödeniyor. Bir batman on altı *livre* ve bir *livre* de on altı ons çekiyor: Gilan'dan gelenler için, çok daha ince, çok daha pahalı olmalarına karşın, batman başına bir buçuk ekü ödeniyor. Bunun nedeni, bütün Gilan ipeğinin Tebriz'e gönderilmesi ve Avrupalılara satılan ipeklerin taşındıkları Halep ve İzmir kentlerine Erzurum'dan geçmeden, başka yollardan gidilmesi. Bu arada Gilan'dan üç çeşit ipek geldiğini de söyleyeyim. Birincisi şarbasi, ikincisi hervari, üçüncüsü loci. İpeklerin fiyatına gelince, sabit bir fiyat yok; yıllara göre fiyat yükseliyor ya da düşüyor. Şemahi, Gence ve Tiflis'ten iki çeşit ipek geliyor. İnce olanına şarbasi, kalın olanına ardaşi deniyor; ardaşinin fiyatı on ise şarbasininki on sekiz oluyor. Erzurum gümrük emini olağan tarifenin üstünde gümrük resmi almak isteyecek olursa (buradan geçen kervanlar bu durumu yaşamışlardır), tüccarlar bu yolu izlemek yerine Tokat'tan Diyarbakır'a, Diyarbakır'dan Van'a, Van'dan Tebriz'e gidiyor ve böylece adaletsizliğinden ötürü gümrükçüyü cezalandırıyorlar.⁸² Ne var ki, bu durum işine gelmediği için gümrükçü onları geri getirmek amacıyla Revan hanının avucuna büyük bir miktarda para sayar ve bu olay onun ilerde tüccarlara katı davranmayacağını gösteren bir teminat oluşturur.

Erzurum eskiden Ermenistan'ın başlıca kentlerinden biriydi. Bugün de hala kentin surdışı mahallelerinde, çok eski bir kilisede kendi dinlerinde özgürce ibadet eden birçok Ermeni ailesi yaşıyor. Bu kent Türkiye'den İran'a geçilen başlıca kapılardan biri olduğu için, buranın yönetimi çok önemli ve kârlı. Kalabalık kervanların geçişi, daha ileride anlatacağım gibi, hem paşayı hem gümrükçüyü zengin eder ve tüccarlar ne tür kurnazlıklara başvururlarsa başvursunlar, onları aldatmak güçtür. Tüccarlar gümrük resimlerini öderken ellerindeki bütün hafif şeyleri ayrı bir yerde toplarlar; kimi zaman gümrükçü buna göz yumacak kadar yumuşak olur, bu hafif şeyleri sanki ağırmış gibi kabul eder.

Buralarda göz hastalıklarına yakalanma tehlikesinin fazla olduğunu gözlemledim; ne var ki, bu hastalıkları iyileştirme konusunda uzman insanlar yok: Son seyahatim sırasında bana hizmet etmesi için Fransa'da yanıma aldığım cerrah, Erzurum'da kaldığım süre içinde birçok hastaya baktı.

---

⁸² Tavernier, bir başka yerde Erzurum gümrüğünü, gümrüklerin en sertisi olarak saymaktadır, bkz., s. 154

Hiçbir şeyi unutmamak için, fazla kullanılmayan başka bir İstanbul-Erzurum yoluyla ilgili birkaç sözcük söylemem gerekiyor.

Erzurum'dan bugün Tarabozan adıyla anılan, Karadeniz kıyısındaki eski Trapezos'a gitmek beş gün sürer; İstanbul'dan gemiye bindiğinizde, rüzgârlar elverişliyse dört ya da beş günde Trabzon'a ulaşabilirsiniz. Böylece, on-on iki günde ve az masrafla İstanbul'dan Erzurum'a gidebilirsiniz; bazıları bu yolu denediler, ama pek memnun kalmayarak bir daha denemek istemediler. Bu çok tehlikeli bir deniz yolculuğu ve ender olarak başvurulabilir, çünkü geçilen deniz sislerle dolu ve fırtınalara sahne oluyor; kumlarının renginden çok, işte bu nedenden ötürü o,⁸³ Karadeniz adıyla anılıyor: Uğursuz ve karanlık olan her şey, yaşayan ve ölü bütün dillerin evrensel öngörüsüyle "kara" diye adlandırılır.

(...)

Kervanın konakladığı bu sonuncu yerden sonra, Hasankale adı verilen bir kaleye gidildi. Erzurum'dan Revan'a giderken, burada her deve ya da at yükü için yarım kuruş ödemek gerekiyorsa da, dönüşte bunun yarısı ödeniyor.

Bu kaleden sonra, Çobanköprü adı verilen bir köyün yakınındaki bir köprüde konakladık. Yol boyunca rastlanan en güzel köprülerden biri olan bu köprüyle, birleşen iki ırmak aşıyor: Kars ırmağı ve Bingöl dağından doğan ikinci ırmak (bunlar daha sonra Aras'a kavuşuyorlar). Kervan genellikle bu köprüde bir-iki gün kalıyor, çünkü kervanda seyahat edenler bu noktada kervandan ayrılıyorlar: Tüccarlardan bazıları ana yolu izlemeye devam ederken diğerleri Kars yolunu tutuyorlar ve birbirlerinden ayrılmadan önce bir güzel eğleniyorlar. Hem öbür yol geçit yerlerinde birçok kez Aras'ı geçmeyi gerektirdiği (bu çok rahatsızlık verici bir şey), hem de ana yol üstünde her at için dört kuruş ödemeyi gerektiren bir gümrük bulunduğu için (oysa Kars'ta bunun yarısı ödenmekte), daha çok bu Kars yolu yeğleniyor.

(...)

Söz konusu köprünün iki mil uzağında, güneye doğru sağ kolda, yöre halkının Mingol adını verdiği yüksek bir dağ var. Birçok ırmak bu dağdan doğuyor: Bir yanda Fırat ırmağı; öte yanda, Revan'a on dört-on beş mil uzaklıkta Aras'a kavuşan Kars ırmağı. Eskilerin Araxes adını verdikleri Aras, Bingöl dağlarının doğusundaki başka dağlardan doğar; Yukarı Ermenistan'da kıvrıla kıvrıla akarken birçok başka ırmağı alarak büyüdükten sonra, Şemahi'ye iki günlük yolda, eski Medlerin sınırlarında Hazar denizine dökülür.

---

⁸³ Metinde "ona" şeklindedir s. 62

Bu Aras ve Kars ırmaklarının geçtiği bütün ülkelerde ve bunlara eklenen birçok başka ülkede yalnızca Hıristiyanlar yaşadığı için, buralarda bulunan az sayıdaki Müslüman köyü boş inançlara kapılmışlar: Bu ırmakların Hıristiyanlarca kirletilerek pislendiğine inandıkları için, hiçbirinden su içmezler, hiçbirinin suyuyla yıkanmazlar. Onların kuyuları ve özel sarnıçları var ve Hıristiyanların bunlara yaklaşmasına izin vermezler. İşte bu bölgenin Müslümanlarında buna benzeyen birçok boş inanca rastlanıyor. Culfa'daki Ermeni kadınlar arasında da boş inançlar eksik değil, ama bunlardan seyahatnamemin ileriki bölümlerinde söz edeceğim. Ermeni kadınlar boş inançlara öylesine bağlanmışlar ki, Müslümanlar yıkanıyor diye Isfahan'dan geçen Senderu ırmağından asla su içmek istemezler, yalnızca kendi kuyularının suyunu içerler ve Müslümanların öldürdüğü hayvanların etlerini de yemezler.

Kumasur, Çobanköprü'den Revan'a giderken konaklanan ilk köy.

Halikarkara, Komazor'dan sonraki ilk barınma yeri. Burası, bütün halkı Hıristiyan olan büyük bir köy ve evleri mağaralar gibi yerin altına yapılmış. İran'a yaptığım üçüncü seyahatin dönüşünde, 7 Mart 1655'te buraya gelirken yerdeki kar o kadar yüksekti ki, karlara gömülen balyaları çıkarmak hayli güç olmuştu. Burada tam sekiz gün kalmamız gerekti; kötü havanın kervanı zor bir duruma düşürdüğünü haber alan Erzurum gümrükçüsü beş yüz süvarisiyle birlikte yolu açmaya geldi ve malları karların içinden çekip çıkarmak için çevreden birçok köylü topladı. Ne var ki, gümrükçüyü harekete geçiren bize hizmet etmek arzusu değil, bütünüyle kendi çıkarıydı: Çünkü 22 Mart'ta yeni bir gümrükçü görevi devralacaktı ve kervanımız da çok büyük olduğundan eğer o tarihe kadar Erzurum'a ulaşamazsa şimdiki gümrükçü en az yüz bin ekü kaybedecekti. Bu yürüyüş sırasında çok güçlüğ çektik; kar ilerlememizi engellediğinden sık sık bütün kervan dağılıp durdu. Adamlarımızın çoğu bu karlardan kaynaklanan ve gözleri bozan şiddetli yansıma nedeniyle göremez hale geldiğinden ve mart ayında bu kadar kar yağacağını düşünemediklerinden, bu yörede adet olan önlemleri almamışlardı. Karlarla kaplı bu yörede günlerce yürümek gerektiğinde, yolcular gözlerini korumak için siyah bürümcük tarzında dokunmuş beyaz bir ipek mendille yüzlerini örterler. Kimileri de kenarları keçi kılından yapılmış ve uzun kılları yüzlerine kadar düşen kürklü büyük takkeler giyerek bürümcüğün sağlayacağı yararı elde ederler.

Kervan genelde Erzurum-Revan yolunu on iki günde alır. (...)"

Evliya Çelebi, Erzurum yakınındaki Ilıca'da bulunan kaplıcanın özelliklerinden bahsederek Erzurum'a giriş yapar. Vardığında Gümrük katipliğine tayin edildiği Erzurum'un, Abaza Paşa İsyanından sonra devlet tarafından daha

farklı gözetlenmeye başlamış olduğunu ifade eder. Erzurum'un Akkoyunlular tarafından kurulmuş olduğunu söylemesini, temelden değil, savaşlarla harap olmuş bir şehrin Akkoyunlu Erzenbay tarafından tamir yoluyla inşa edildiği şeklinde anlamak mümkündür. Ancak Evliya Çelebi, bu inşa işini, sanki Erzen-i Rum kelimesini, Erzenbay'ın ismiyle irtibat kurarak yorumladığı anlaşılmaktadır.

Erzurum eyaletinin sancaklarını ve muhtelif gelirlerini sayan Evliya Çelebi, buradaki askeri ve mühimmat gücü, erzak depoları, mahalleler, esnaf, çarşılar, pazarlar, halk, tüccar ve giyim adetlerinden bahseder.

Tavernier, Revan'ı, Türk topraklarından sonraki ilk İran kenti saymaktadır; tıpkı Türk topraklarına girerken Erzurum'un İstanbul-İsfahan yolu üzerindeki son Türkiye kenti olması gibi. Ancak seyahatinde Erzurum'dan sonra İran'a giderken Kars ve Kağızman'ı da sayan⁸⁴ Tavernier'in, buraları Erzurum'a bağlı kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Tavernier, Erzurum'u eski yapılı ve bakımsız bir şehir olarak görmüştür. Ticaret güzergahı olduğu için, kervansaraylar vardır, ancak sürekli soğuk ve sert iklimi olan bir şehirdir. İstanbul-Tebriz ticareti Erzurum'dan geçiyorsa da, gümrük memurlarının aşırı veya rüşvetçi tavırları, tüccarları başka yolları kullanmaya da itmektedir.

Şehir göz hastalıklarına yakalanmaya son derece müsaittir, ayrıca karda yapılan yolculuk da, tedbiri alınmadan yapılırsa gözlerde körlüğe sebep olmaktadır.

İstanbul-Tebriz ticaret yolu, deniz yoluyla yapılacak olursa, İstanbul-Trabzon, Erzurum-Tebriz olarak kullanılmaktadır, ancak, Karadeniz tehlikeli olduğu için bu yol fazla tercih edilmemektedir.

Tavernier, güzergâhlardaki nehirler ve köprüler hakkında bilgiler verdiği gibi, bölgede yaşayan Müslüman veya Ermeni halkın çeşitli durumları hakkında ilginç gördüğü bir takım bilgileri de sunmaktadır.

“XVII. asrın sonuna doğru burada ikamet etmiş olan bir Cizvit papazının tasvirine göre, Erzurum çok büyük, çok kalabalık ve pek zengin bir şehir, “bütün bu memleketlerin ticaret merkezi” idi. Şehrin çok büyüdüğü sırada, şarktan garba aşağı yukarı 7 km.'lik bir mesafe üzerinde uzandığı anlaşılmaktadır. İran'dan gelen veya oraya giden kervanlar Erzurum'dan geçerlerdi. O sırada şehrin deniz ile irtibatı Halep üzerinden ve Akdeniz istikametinde idi.”⁸⁵

Çok sonra yaşamasına rağmen, yukarıdaki bilgilerle arz ettiği paralellikten ve aşağıda yapacağım değerlendirmelere katkısının büyük olacağına inandığımdan

---

⁸⁴ Tavernier, s. 66

⁸⁵ Besim Darkot, “Erzurum” maddesi, **İA**, IV,342

dolayı bilgilerine başvurmayı düşündüğüm Şemsettin Sami de, konumuz açısından önemlidir. Çünkü eyalet yapılanması, coğrafi, demografik ve sosyal yapı açısından sunduğu bilgiler, ortaçağ coğrafyacı ve seyyahlarıinkiyle genel olarak benzerlik göstermektedir:

Kuzeydoğusunda Rusya, kuzeybatısında Trabzon, doğusunda İran, güneyinde Van, Bitlis, Diyarbekir ve Mamuretul Aziz ve batısında Sivas vilayetleriyle sınırdır. Şehrin nüfusu 581.753 kişidir, bunun 464.129'u Müslim, 109.835'i Ermeni ve kalanı da muhtelif milletlerdendir.

“Erzurum arazisi umumiyetle dağlık ve yüksek olup, suları her cihete doğru akmaktadır. Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ne dökülmektedirler. Fırat'ı oluşturan Karasu ve Murat nehirleri, bu vilayette kaynayıp, vilayetin doğusu yani Bayezit sancağı tamamıyla Murat nehri havzasından ibaret ve gerek Rusya ve İran hududundan, gerek Van vilayetinden yüksek dağlarla ayrılarak, Güneybatı'ya doğru nazırdır. Vilayetin güneybatı kısmı yani nefsi-i Erzurum sancağının gerek bir sülüsüyle Erzincan sancağıysa yine Güneybatı'ya doğru nazır olarak, Karasu havzasından ibarettir. Bayburt sancağının büyük kısmı Çoruksu nehrinin havzasından ibaret olup, yalnız batı cihetindeki kısmı Yeşilirmak'ın en büyük kolu olan Kelkit nehri havzasına tâbi ve bunların menbâlarını câmidir. Erzurum sancağının üçte ikisinden ise, biri yine Çoruksu havzasına tâbi olup, diğer üçte biri yani vilayetin ortası demek olan Şark ciheti dahi, kuzeye doğru müteveccih ve Aras ırmağı havzasına tâbi olup, bu ırmağı teşkil eden iki nehirden biri Pasin suyu havzasından ibarettir. Bu kadar büyük ırmakların menbalarını toplaması ve sularının her cihete akması mevkiinin yüksekliğine delil olup, en yüksek dağları şunlardır: Ağrı, Gökdağ, Bingöl Dağı, Pontus Dağları, Köse Dağ, Çengel Dağ, Ala Dağ, Muzur Dağı, Çardak Dağı vs.” Bilhassa batı ve kuzeybatı cihetleri olmak üzere hepsinin etekleri ormanlıktır. Yakacak çeşitli odun tipleri (meşe, çam, köknar, pelit, kavak) boldur. Bilhassa nefsi-i Erzurum sancağında buğday, arpa, çavdar, darı ve diğer hububat, mısır, fındık, ceviz, badem, elma, armut, zeytin, kiraz, vişne, Erzincan'da şeftali, dut vb. yetişir. Hayvancılık boldur ve her çeşidi vardır.

“Havası soğukça ise de, soğukluk yüksekliğe tâbi olup alçalarda mutedildir ve hatta Erzincan gibi bazı yerlerinde yazın sıcaktır.”

Erzurum ve Erzincan'da çelik, kumaş, bakır tencereler ve aletleriyle, kehribar işleme, kilim, seccade, halı, şal, çorap dokuma, Erzincan'da yünden çatma oda döşemesi ve hamam takımları ve aynı şekilde Erzincan'da ve Kiği kazasında imal olunan iplik alacaları mevcuttur.

Mahalli ihtiyaçlardan olan saraçlık, kürkçülük, marangozluk vb. sanatlar ilerlemiştir.

Çeşitli madenler ve maden suları bolca bulunmaktadır. Kiğı'da demir madeni, Kemah kazasında kömür madeni, simli kurşun, Keskim kazasında çelik, Hınıs kazasında petrol, yine Keskim, Kiğı, Pasinler ve Ova kazalarında kireç, alçı ve tebeşir ve çeşitli taşlar; Kiğı, Pasinler, Ova kazalarında, Erzincan yakınlarında, Ağrı Dağı'nın etrafında çeşitli kükürtlü kaplıcalar vs. maden suları ve Antep'te bir kaplıca mevcuttur.

Erzurum eyaletinin sancakları, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Bayazıt olup, daha evvelden bağlı olanlar ise Hakkâri, Bitlis, Dersim, Kars, Çıldır, Van, Muş şehirleriydi. O zamanlar nüfusu 1.220.000 kadar ahalisi olan büyük bir vilayet idi. Şimdi ise dört sancak 21 kaza ve üç nahiyeye ayrılmıştır.⁸⁶

Erzurum vilayeti eskiden Ermenistan veya Erminiye namıyla maruf olan bölgenin bir kısmı dâhilindeydi. Bölgede tamamen Ermeniler yaşardı ve birçok devletin hâkimiyetinde kalmıştı. Hz. Ömer'den itibaren Müslümanlaşan bu bölge zamanla Türklerin eline geçmiş ve onlarca iskân edilmişti. Ahalinin beşte dördü Türk, Türkmen, Kürt, Müslüman, beşte biri ise çoğunluğu Ermeni olmak üzere Nasturi vs.dir.⁸⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Burada, yukarıda verilen bilgiler ışığında, maddeler halinde bir takım değerlendirmeler yapmanın okuyucu açısından uygun olacağını düşünmekteyim:

Klasik İslam coğrafyacıları ile seyyahların, Erzurum hakkında verdikleri malumat, genellikle birbirlerine yakındır ve diğer yandan yabancı diplomat ve seyyahların verdikleri malumatla da yaklaşık olarak örtüşmektedir.

1. Fırat ve Ress/Aras nehirleri Kâlîkalâ'dan çıkmaktadır.

2. İsimler ve isimlendirmeler açısından bakılınca, metnimde de fark edileceği gibi, Mesûdî ve Yâkût gibi yazarlar, kendi eserlerinde bile aynı yeri, farklı imlâlarla yazmışlardır. Eğer istinsah ve baskı hatası değilse, bunun sadece rivayeti esas alarak yazmanın bir sonucu olduğunu düşünmekteyim. Bunun gibi diğer il ve ilçelere ait isimlendirmelerin de ayrıca ele alınmasının gerekli olduğu aşikârdır.

⁸⁶ Eyalet yapılanması hk. bkz.: Mehmet Nusret, s. 38; İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960, s. 57 vd.; Darkot, IV,344-345

⁸⁷ Şemseddin Sami, "Erzurum" maddesi, **Kâmûsu'l-A'lâm I-VIII**, İstanbul, 1306/1889, II, 831

3. Bazı yazarlara göre, ‘Kâlî’ adlı bir kadın tarafından kurulan ‘Kâlî Kâle’ (قالی قاله) şehri, bu adını ‘Kâlîkalâ’ya (قالیقالا) terk etmiştir. ‘Kâlîkalâ’ ve ‘Erzen-i Rum/Erzenu’r-Rum’ (ارزن الروم/ارزن روم) isimlerinin birlikte kullanıldığı ifadeler bizim için oldukça önemlidir ve bu, bilhassa sonraki dönem müelliflerinde görülmektedir. Bu durum, Kâlîkalâ ile Erzenu’r-Rum’un aynı yerde veya aynı yer olduğunu göstermektedir, ki bu konuya aşağıda temas edeceğim.

4. Kâlîkalâ’nın Ermenistan veya Rum bölgesinde olduğuna dair ifadeler, Kâlîkalâ’nın bu beldelerin tam sınırında bulunduğunu, coğrafi veya yönetim açısından bazen Ermenistan bazen de Bizans’a tâbî kabul edildiğini göstermektedir.

5. İbn Batuta ve G. Le Strange gibi müelliflerin eserlerinde ve bazı sikkelerde görülen Erz-i Rum (ارز روم) şeklindeki (‘nûn’ harfi olmaksızın yapılan) yazımın, yanlış değilse de, marjinal olduğunu, doğrusunda ‘ze’den sonra ‘nun’ harfinin yazılmasının gerekli olduğunu düşünmekteyim. Yani öbür sikkelerde görülen ve tüm diğer müelliflerin dediği gibi ‘Erzen-i Rum’ (ارزن روم) veya ‘Erzenu’r-Rum’ (ارزن الروم) imlasını daha makbul görmekteyim.⁸⁸

6. Metinlerde, bilhassa Fırat nehrinin anlatımında geçen ‘erd-i Rum’ (ارض روم) veya ‘erdü’r-Rum’ (ارض الروم) ifadesinin, özel bir isim değil, tamamen ‘Rum toprağı, Bizans toprakları’ anlamında coğrafi bir mekânı ifade için yapılmış bir tamlama olduğunu düşünmekteyim. Ancak bazı sikkelerde görülen ‘Erz-i Rum’ (ارز روم) imlâsının ise, ‘erd-i Rum’ (ارض روم)’dan bozma bir yazım olduğunu ve bunun da Farsça telaffuz ve imlâ kurallarından doğmuş olduğu kanaatindeyim. Bu tarz yazımın, daha sonra, bilhassa Osmanlı dönemi yazarları ve Osmanlıca metinlerde benimsenmiş ve ‘ارض روم’ ve hatta ‘ارزروم’ şeklinde imla ve ‘Erzurum’ telaffuzu ile karşılanmış olduğunu düşünmekteyim.⁸⁹ Aşağıda isimlendirmeden ayrıca bahsedeceğim.

7. Erzurum’la ilgili anlatılanların tamamının, Ermîniye veya bazı müelliflerin yazımıyla İrmîniye olan Ermenistan’la irtibatlandırıldığını görmekteyiz. Bu anlatılar, Erzurum ve Ermenistan’ın ve hatta çevredeki diğer yerlerin özelliklerini iç içe yansıtmaktadır. Yani Ermenistan için verilen bir özellik, Erzurum ve çevresi için olduğu gibi, Erzurum ve çevresi için verilen bir özellik de aynen Ermenistan için geçerli olmuştur. Böylece genel eyalet hakkında verilen malumatın bu durumunun, bilgilerin hususiyetini örtmüş olduğunu düşünmekteyim.

⁸⁸ Sikkelerle ilgili olarak bkz.: Konyalı, s. 30-39

⁸⁹ Ayrıca bkz.: Darkot, IV,342; Turan, 29

Bu durum aynen Erzurum ve ona bağılı yerler için de söz konusudur. Mesela sahabeden Safvan b. Muattıl'ın kabrinin İrmîniye'de olmasının, Erzurum'un gümüş madeni çıkarılan bir yer olmasının ve ayrıca kaplıcası bol bir yer olarak tarif edilmesinin Erzurum'un merkezi için yapılan bir tanımlama değil, genel Erzurum eyaleti için yapılan bir tanımlama olduğu anlaşılmaktadır.

8. Bir sınır ve geçit bölgesi olarak Kâlîkalâ, birçok müellife göre Müslümanlar için 'suğur'dur, cihad bölgesidir. Ve Kâlîkalâ'daki mevcut kalede, yalnız tüccarlar değil savaşılar da vardır.

9. Erzurum'a gelen ve oradan giden yollar, ticaret ve seyahat için oldukça uygun ve mükemmel özellikler göstermektedir. Ayrıca Trabzon, Erzurum ticareti için önemli bir merkezdir, hatta bağlantı noktasıdır.

10. Erzurum, bol sulu, yeşil, yaşama standardı son derece normal ve elverişli olmakla birlikte, oldukça soğuk hatta dünyanın en soğuk yerlerinden biridir. Şehir, zenginlik, mamuriyet, demografik ve ticarî canlılık bakımından çevre iller gibidir. Yani dikkat çekici bir özelliğı yoktur. Aynı şekilde buraya bağılı olan diğer yerler hakkında da bilgiler verilmektedir.

11. Bu bölgede kaliteli 'kali=halı' dokunmaktadır, ama metinlerde, bu durumun sadece Erzurum'un merkezi için değil, tüm eyaletin kastedilerek söylenmiş olduğu görülmektedir. Çünkü dokuma ile ilgili bahisler Erzincan'ı da kapsamaktadır. Kâlîkalâ isminin sadece Müslümanlar tarafından kullanılıp Rum ve Ermeniler tarafından kullanılmaması ve bölgede iyi halının dokunarak, ihracatının yapılması, şehrin Kâlîkalâ olarak adlandırılmasının sebebi olduğu iddia edilmiştir.⁹⁰ Ancak 'Kâlîkalâ' kelimesinin menşeinin 'halı' anlamına gelen 'kali'den kaynaklandığını düşünmek zor görünmektedir. Bu ismin, şehrin asıl ismi olan Ermenice 'Karnoi-Kal(gh)ak'ın veya Yunanca 'Qalonigala'nın Arapçalaştırılmış hali olduğunu düşünmek⁹¹ daha makul görünmektedir. Üstelik bu isimlendirme oldukça eski ve Müslümanların ilk fetih yıllarından itibaren de kullanılmaktadır. Ayrıca bu açıklama, isimlendirmenin sadece ilk kısmına yönelik bir iddiadır ve ikinci kısmını açıklamamaktadır. Hâlbuki bu iddianın aksine, Kâlîkalâ'da sanatkârane dokunan yayğı (halı)ların çok meşhur olmasından dolayı

---

⁹⁰ Bkz.: Yınaç, IV,347

⁹¹ Darkot, IV,341-342; Yınaç, IV,341; İnâyetullah Rıza, "Erz-i Rum (ارزروم)" maddesi, **Dâiretu'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî**, Tahrân, 1375, 2. baskı, VII,549

bütün İslam ülkelerine gönderilmesinin, bu şehre nispetle ‘halı’ya, ‘kali’ adı verilmesini doğurmuş olması daha makbul görünmektedir.⁹²

12. ‘Kâlî’ nisbeli âlimler vardır, bazıları meşhurdur ve bununla Kâlîkalâlî (Erzurumlu) âlimler kastedilmektedir.

13. Bölge, sık sık hâkimiyet kavgalarına sahne olmaktadır. Bu, Ermenilerin ve Bizans’ın kendi aralarında veya Müslümanlarla, Bizans, Ermeni ve Moğollar arasında olduğu gibi Müslümanların/Türklerin kendi aralarında da olabilmektedir.

14. Halk arasında coğrafi bazı mekânlar, şehirler, sular⁹³ ve dağlarla⁹⁴ ilgili olarak birtakım inanç efsane ve hurafelerden her zaman söz edilebilmektedir. Burada da Fırat ve Ress/Aras nehirleriyle alakalı bazı inançlar vardır. Hatta ayetler bu nehirlerle irtibatlandırılmış, nehir ve bölgeler hakkında Hz. Peygamber’e hadisler nispet edilmiştir.

Şu anda Türkiye’nin doğusunda yer alan Erzurum, eskiden beri strateji ve ticarî açılardan önemli bir mevkiî işgal etmiş, tarihî, müstahkem bir şehirdir. Romalılar Sâsânîler’e karşı. V. asırda, o zaman mevcut olan Erzen şehrinin güney batısında kendi imparatorlarına nispetle ‘Theodosiopolis’ adını verdikleri bir şehir yapmışlardı. XI. asra kadar Erzen, ticaret şehri olarak önemini korurken, Theodosiopolis sadece askerî bir üs olarak kalmıştı. Tuğrul Bey zamanında, İbrahim Yınal, 1048 yılında, ordusu ve büyük bir Türkmen kitlesi ile Bizanslılara karşı harekete geçince, surları mevcut olmayan Erzen içinde şiddetli savaşlar

⁹² Bkz.: Konyalı, s. 12.; Turan, 30. Eskiden Kâlîkalâlî’de halı imaline mahsus iki adet fabrika olduğu da bildirilmektedir. Mehmet Nusret, s. 35

⁹³ Sular hakkında bkz. Mircea Eliade, **Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi**, çev. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya, 2005, s. 225-256; Abdülkadir İnan, “Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler”, **Makaleler ve İncelemeler I-II**, TTK Yay., Ankara, 1991, s. I,491-495; Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, 2. Baskı, Ankara, 1995, s. 52-56, 113-118; A. Yaşar Ocak, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler**, TTK Yay., Ankara, 1992, s. 70 vd.

⁹⁴ Dağ kültürleri, kutsal kabul edilen dağlar, dinlerde dağla ilgili inançlar hk. bkz. Eliade, s. 135-139, 442-447; Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1973, s. 5-27; Ö. Faruk Harman, “Dağ” maddesi, **DİA**, s. VIII,400-401. Türklerde Dağ Kültü hk. bkz. Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, s. 28-77; A. Yaşar Ocak, “Eski Türkler’de Dağ Kültü”, **DİA**, s. VIII,401-402; Ocak, **Menâkıbnâmeler**, s. 70 vd.; İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman), ve Pınar Kültü”, s. II,253-259. Ayrıca bkz.: Yunus Berkli, **Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri** (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 49-50; Yaşar Kalafat, **Altaylar’dan Anadolu’ya Kamizm Şamanizm**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2004, s. 52-53, 118, 121, 125; Kalafat, **Doğu Anadolu’da...**, s. 41-45

yapılmış; halkı yakında bulunan Theodosiopolis'e sığınca, bu şehir tamamıyla harap olmuş ve terk edilmiştir. Bu sebeple onun 'Erzen' adı da, bu Roma şehri 'Theodosiopolis'e intikal etmişti. Müslümanlar Anadolu'da Bitlis ile Meyyâfârikîn (Silvan) arasında bulunan diğer 'Erzen'den ayırmak için buna 'Erzenü'r-Rum' (Roma Ezeni) adını vermişlerdi. Bu isim Türkler zamanında bilahare 'Erzurum' şeklini almıştır. Terk edilmiş ve yanmış yıkılmış haldeki Erzen şehri ise, bundan sonra 'Kara Erzen' adını almıştır ki, bu ad, gittikçe 'Kara Erz', 'Kara Arz' ve nihayet 'Karaz' ismini almıştır. Aslında birbirinden farklı olan bu iki şehir, yani Theodosiopolis=Karin=Kâlîkalâ (Erzurum) ile Erzen (Karaz)'in birbirlerine karıştırıldığı ve bazı müelliflerce aynı yer olarak gösterildiği de müşahede edilmektedir.⁹⁵

---

⁹⁵ Bkz.: Darkot, IV,341-342; Yınanç, IV,348; Cevdet Küçük, "Erzurum" maddesi, **DİA**, XI,321; İnâyetullah Rıza, VII,550; Mehmet Nusret, 34-35; Abdurrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul, 1936, s. 16-17; Konyalı, 10-25; Turan, s. 28-29; Savaş Eğilmez, **Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 48-92; Erol Kürkçüoğlu, **Ortaçağ'da Erzurum**, Erzurum, 2007, s. 35-87